पाणिनि सूत्र
सर्वपदोत्तर पदावल्यो

१९८

दूर्वपद्मावली उत्तरार्द्ध

पत्रे ६५

१. ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ यस्य धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रे यदेशोऽप्रमस्ये च धातोरेव च छन्दो नादेशास्त
१ द्धितन्निमित्तस्यैवेति सूत्रार्थः नियमार्थमिदं सूत्रं तस्यादेशो वा नापि प्रमस्ये च मनेनैव सिद्धत्वादिति
एकारग्रहणं विपरीतनियमनिरासार्थं नियमवाचनार्थं प्रमयायादेशः प्रमस्ये च छन्दो नादेशस्तद्धि
धातोरेवेति नियमस्स्यात् नयामसतिवाग्रहणमिमादेशो वानादेशोन स्यात् प्रप्रमध्रुवयोर्ध्रुवाल्लण
कौशिकयोरिमनेनमयन्नमसः प्रत्येव्यते इदं सूत्रे यादिप्रमयनिमित्तकस्यैव वा वानादेशस्य सं ८
शमितिफलितं मेनस्यायने स्योयनरमादेशो नवोनादेशः प्राद्य सर्वादेनः कमेशिलटियकि चवि
लपिपजादीनामिति संप्रसारणे सर्वरूपे श्रायने रतिरूपं नैस्यवनोः कमेशिलटि श्रायनरतिरू धा
पम् किं धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रे ऽत्रेति यद्यहि वानादेशान्नित्वमर्थे नयकामिवसन्नमस्त
र्पकियोरसर्ववानादेशोनेमयोन्सिद्धम् श्रायते श्रायनरतित्वऊतु हिकलने नचगोशाहाद्रा

वाचक्किंवेनाकर्तरिविक्विपिगोणुसाधुः ग्लतिगोयमित्यापिवोंनादेशः प्रयोगः पकृपरत्वाभावेन
मयकीतिनिषेधाश्रहेतेः सूत्रमतेतु न भवतियादिश्यमपतिमित्तकत्वाभावादित्याद्यम नैव
मेध्वत्तरमेममस्तीति श्कोगुणाघहरीनिवद्धमेनेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् श्रोतः सनि॥
ग्रेटेवउपदेशेः शितीतिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात् एतेनेभ्यश्रावाचकिपोः नभिधानमेव ए
वंवगोयमित्यस्यासाधुत्वमेव अथापि भूधातोरेभ्योपि दृश्यते इति विचि विकोलालपश्राग
तमिति भाष्यप्रामाण्येन लोकेपि कुविहितिवोलाभेन भूधातोर्विचि विनत्रिमिते गुणकृतेमोऽइति
रूपेनतः साधुर्य्यंतत्रसाधुरितिपतिभोयमितिभविष्यतिनतस्यादिति यथाकथंचित् भ्रमत
समाधानेजनानवनीतिजनोः तस्मात्साधर्थेपतिजनोयमिदम् इकुद्द्रद्रूपणंवोध्यमिति॥
अतोः स्तत्समाधानेविभावयंतस्सुधियस्मात्कुः ग्रवाध्यतेपिममयेरतिशाह्वाध्याहारे निमि॥

नन्वेवमसमर्थत्वेयोनकेनचिन्निमित्तेनैवेतिकार्यंवेलवोपनार्थंततश्चयादृश्यमस्यपनिमित्त
२. कस्यपातेनैवेवोवोनाटेश्चविपात्वादिहे किमृतिसमसमर्थस्य मित्तत्वोर्यो भावेश्रोपते।
२ श्रोपतइतिभगवदाहरणाम् किंचवोनापिममसेयेरमस्यतगोपयसोर्थतइतितद्दितेनत्व।
वेनातभातियरिकाद्येतद्दितविपातसिद्धेगन्धादेनामलिषयनमेव वोनेपिममयस्य
भाष्यालभ्यते मधुपातविपयवेननश्चपात्वेरिमाराभ्यमस्विाा पवेचकिंनपकीस्य।
दितिषेपारितिगोयेभोयमिमादीनामनभिपानादस्मायवर्णेनेशंकनीयमाचमग्रह
मेवेतिभाष्यविताः पंडिताःवदंति,युतुश्रमिदंवहिरंगमंतरंगे, श्रस्याश्वबाहूरूदृइतिसू
चस्यऊदृत्यरुणोज्ञापकम् श्रमयावमोःमेयमाचणमिति सृयात्समसावणपदत्तिसा
वाहरमयवसमयमसावणोपदृषेपेननिमित्तकेलमूपयगुणेकृतेत्तहिरेवीतिवृद्धेसिद्धं २

विश्वौहः विश्वौहेस्मादीतिशेषः वेरंग्रथमिहोनः अस्य शब्दस्यैकाकेनविउङ्गावेन उवोः करणे
यद्यपिनत्वसिद्धिर्दोषः तथापिस्वरसिद्धिर्दोषः स्यादेवपौहः पौहेस्मादीरूठिदेवदादवत्सुम
वै युष्मः रूठादिभ्यः परयोः सर्वनामस्थानविभक्तिः साउदात्तास्मादितिनस्मार्थः पत्वेचरूठोः
करणेकथंतनिमित्तकोविभक्तिदानः रूठः स्थानेसंप्रसारणपटकरणेनप्तुनाशस्मादाव
तिष्ठाभिः तस्मादप्रलोपात्पादिरर्थः अत्रोच्यते रूठिदेवदादितिप्रत्येवविदेवदादिमस्तु।
कश्चउश्च अनयोः समाहारः वृद्धावाश्चवोर्लोपोव्योरितिवलोपः वः उवो अवादेशः वविदेवदा
दिति तथाचर्षेजनमात्रसस्थानेयोदीर्घउकारः वारमस्यस्थानेयोहूस्वउकारः ततःपरा।
या सर्वनामस्थानविभक्तिः साउदात्तास्मात अघोदाहरणेत नूःसंवेराज्ञेरत्नर्ह दिती
यस्योदाहरणेत विश्वौहः विश्वौहेति यथाकथंचित केचितरूठहग्रहणंपरिभाषाज्ञापक

कियत्स्मदोर्वोश्चारणेत्वावकस्मिन्नर्थेः सेयस्मदाणामुदितिकृते तेएवनिमित्तके ग्रणेक्तते हृदिचेवी

सू. लिङ्गेमिसेदविषेदः यमादिङृहिङ्पदरिमयशिदं ब्रह्मादितिमाषेनमृदः नृणाविषोदः विषो

२ हेमयवभवर किंविविति मनायानेकत्वेति विभक्तिस्रमशनिहो विभक्तिसेतेनोक्तः सेत्तामेदेशा

3 नविभक्तैवस्मायास्मादयः अयोध्यतेविमलिष्येतिसमेमात्र नविभक्ताविमत्रसपतिङमेवाल

अस्तु यायमादि विभक्तिपदवहिनसमेमेसुषग्रहणमेवास्मयदादीनामस्मयशुपीतयुहेः

मेवसिद्धेः नचमदादीनामस्मयशुषग्रहणायत्रनेत्रेमादेशापणिरूपीय अतानापतितिरिति

वाच्यम नेनापिसमशमसेत्वायापवविधानात् नचस्मदश्मेत्वायापत्तर्हिनेत्रेमादेसपि चेतिदी

र्घापतितितिवाम् सपिवमयशभीतिमासेननिर्वाहात् मादेशादेशसपीतितदर्थान् नवय

मनत्रेमादेसपोधालितिनादेशेणपतिः स्तानीतदानीमिमादेशत्रुरानासप्पिनाविति अ १

नुदात्तत्वाच्चस्माद्धितिवाच्यम् तत्र तस्मिन्तादौ नैवं विधान सामर्थ्येन लुग्गतापत्तेः स्वरादिलिङ्
गेण नमागे शोधे पत्र दातोस्यविनाविमस्या सहतिरिति विभाव येन समाधाने प्राह्निकाः उ
णोर्णुणोधमत्रो दीर्घोच्चारणोऽस्क्रियालाववाय प्रसयाक्रहीहिव इयधायो वेमनैनेवदीर्घ
सिद्धेः इतिशेषावरोग्रयः अत्र केचिक्केकेतेः अस्केयंशेषावरोग्रयः दीर्घोच्चारणेन केवलस्यक्रि
यालाघवार्थमेवधत्रोपधायांवेमस्यामास्मिन्नत्र दीर्घोच्चारणमसार्थकात् सुणिधात्वोर्व
निषिविद्ववनोरत्रुनासिकस्यान्न अतेतेनकारस्याविहलवरेफयरलाभावेन उपधायांवेम
स्याक्षमसाप्रुवावाग्रालणीमत्र दीर्घोच्चारणमसाफल्यादिति हृषणाः भामः वस्त्वनस्तत्रै
तेगत्वादात्मानमेवदीर्घेनकाप्यनुपतितिसिमाहृस्वत प्रुवावाग्रालणीमस्यानभिधानमे
वेतितागेशाः अभिप्रायः अत्वाख्यानमस्मक्रियालाघवेसतिकथमेवपूर्वापाठेनापिहानिः

नाद्यविशेषणेऽप्येवं शाः इत्येवेहि ग्रामसंतान् एकार्थमसमानसमासेऽन्यत्स्याहितिसूत्रार्थः नि
१० ख्यानेसर्पिष्यामस्मिन्नामुहाहरणे क्रमवद्वतिभावकर्मणोदिति वर्णाश्रेणनत्वेऽयतिषिध्यते ।
५ अथ सत्रे पदान्तर्कि मुखानीतिमत्वहारणे अवग्रहाभ्यामितिणत्वस्यप्रतिषेधःस्यादिति
मनोरमायांस्थः अथैवमाशंक्य मुखानीमवग्रहणे नात्वप्रतिषेधे विङ्त्वेनपूर्वसिद्धेरितिवर्धीमे
वपदान्तग्रहणमिति अथोच्यते पूर्वाभ्यामितिसूत्रे भाष्येऽक्रमम् अवग्रहणामनस्तार्थं छान्दसा
नामसहत्वेन निर्वहणात् एवंच अंगमदोताद्विमनेनापिहत्वस्यैव निषेधः एवंच पदान्तग्रह
णाभावे उन्मानीमवग्रहत्वनिषेधेऽप्यसिद्धिः स्यादेवेति समाधानम् ह्रदाति ह्रषाभ्यां विभक्ता
भ्यांश्चाः स्याद् ह्रदः ह्रषः दाधाभ्यां भ्यामिन्द्रहोमादिनापत्यः श्लोकादिनेश्रातोलोपेसिद्धम्
ह्रदः ह्रषः पदेऽश्चादेन लसमाप्रकिरायः भावइति अथैवमाशंक्यामाक्तिदेसूत्रे ह्रदान्तेद। ५

प्राप्तोऽतोऽपि सिद्धम् ददः दधः प्रत्येकं तत्र तन्तोऽस्तु किं स्यात् यः पायत इति अत्रेयमाशंका ।
मितं हस्ते द्वदानेदधपारमो रमोऽधानत्र प्राप्तं पवादिनादपि ददः दधः प्रत्येकं प्राप्तं दधः
प्राप्तोऽस्तु किं दाप पायत इति अत्रोच्यते अविकृतेन द्वद इति अददः अत्र नन्तनस्तु रूपेण सा
र्वैरतैः पासमस्तु पमानाश्च पदद्वितीयाकृतमेव नैनाश्च पदार्थपदसकृतिस्वरश्चाते नैव
धित्वा अकावशकैः अनं तेकान्तं प्रतेनाद्यं तेस्मात् अशक्तेः इति अतोऽदाने स्यादित्यस्य
ननम् वितरसमन्वकृतेर्थं व्यद्दवकार्यार्थे वितः स्यात् वितमकृते तेनतदाने भवतीति नद ।
र्थः नत्र समयमात्रस्तात ग्रेतत इति अत्र प्रकवषितेननापकम् अतया अकवपवाच
नत्वसमयपत्वरेरौ वाद्दाननेसिद्धे नदर्थंर्थमदत्रनापकमिसत्र शाबरश्रेयः नस्याद्वदानेदि ।
इपदेशात्स्मार्त पातकमतदात्तमलिङ्गेः प्रसमामतत सार्व पातकमतपानः स्यादिति ।

दृश्यं कुरु॰ अस्यार्थः वर्णे पिता अत्र च शिवादिवर्गेषु रूपाद्येकैकं सर्वो मिलितेन परेशस्य सर्वव्यापकेन तत्स
ह॰ न्नियोगनिष्ठस्य मायापुरुषान्तस्य मायामोहितमध्यपतितमायेन विशिष्टस्य ध्यानं तत्त्वानां ध्येयस्वरूपे
ती॰ नोद्यानं तन्मिलितं के अत्रेदं प्रश्नः परस्य विरुद्धः यथात्र मिलितेन परेशस्य सर्वव्यापकेन तत्स्वनियोगशि
५ ष्टस्य मायापुरुषान्तस्य मिलितव्यापकः एवमत्र जपिताकं दर्शितं द्रष्टव्येन परेशस्य सर्वव्यापकः तत्स्वनियो
गशिष्टस्य मायापुरुषान्तस्य मामाविमलस्वनायकतावर्णेन मन्त्रमिलितविरोधः अत्र नवीनेति
स्थेयविशिष्टे इत्यत्र सर्वादेशपावकार्थे शिवपदके भावार्थे येषां नीलकण्ठको सर्वेवि
शेषो नास्तीति अस्मादेव भाष्यादेकविमलनियोगशिष्टनायकस्थाना अश्ययणम् स्वस्यान्यमाश्रय
णे अनवस्थाभावः अस्मदपि विभावयेत् स्वधियः अत्र ध्यानकर्तृत्वादेः अत्राह ध्यानत्वग्रह
णे किम् न गम्यते अत्रापि इदमाहेति शैववर्गमः अत्र मन्त्रेभाष्ये स्वतन्त्रहेतोनाविमलनायकतो ५

विहितस्य धातुपदस्य स्थार्थे विहितस्य वलादेरित्यर्थः नेनन्तु इत्युक्ते तेनास्य चेनेरिमाई धातुकग्रह
णमनर्थकमिति सार्वधातुकस्य चनेट् रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति नियमात् न सर्वसिद्धः स्यादिति
सिचसीयुट्सामिषिद्धितिसिद्धे चेवमकृतेऽपि उपागमः यासोनीमाशंका आर्द्धधातुकस्येडितोऽप्रा
द्धे धातुकग्रहणमनर्थकमेव योगविभागमाश्रित्य यावान्निर्दिष्टसमर्थोऽपि आर्द्धधातुकस्यैवेति ।
नियमात् अकृतेऽपि वनेरिड् भवेत् अतो भाष्यग्रन्थः पूर्वापरविरुद्धः शाबरग्रन्थोऽपि भाष्यविरु
द्धः प्रत्येकं विरोधोद्भावके केचित् ब्रुवन्ति विधिसूत्रं प्रयोजनेनास्तीति अस्माकमभिप्रायः योगवि
भागप्रयोजनत्वप्रयोजनमित्यर्थः सूत्रमते इति शाबरग्रन्थस्तु धातुग्रहणमनर्थकमोक्त ।
व्यपदेशाय स्यात् भाति पदिकेन प्रत्ययलापके सर्वादिरिति सर्वाश्चेति तच्च हृदयकरणम्
प्रसङ्ग्या सर्वादिरिति सर्वादीनि इत्येकयोगेन निर्वाहात् नवाहस्यादिभ्यस्त्वे ॥ ॥ तनुहस्यर्थे

नसर्वादिनिषेधयोगश्चावश्यकत्वेनानिष्टीति सिद्धमिति चेत् अनिष्टीमस्यानिष्टत्वात् इ

सू: ष्टत्वेपकयोगकरणेऽप्येकदेशानुष्टहेतोर्बाधकाभावात् एवं च परिभाषात्मापकम् इयं च

६ धर्मिग्राहकमानात् समासविधिविशेषेऽपि च अतएव नोतात्संख्यादेर्मेरितिचरितार्थ्यं ।

6 अतएवे समासमासविधिरेवमर्थः अतएवे समासपरिभाषास्वीकारोऽतएवेमर्थः अत्रेनो।

नात्संख्यादेरितिचरितार्थ्यमिमसमासविधिलेन तत्संख्यानेकात् विरोधाच्च एवंत्रिपादी

स्थशास्त्रसिद्धये अत्रापिनिपातोऽकर्तृकसत्त्वाभाववत्त्वाने एतिवंपकंएवं च सर्वथा स्वमति

त्रिपादीस्थम सिद्धमिमउपपन्नमेव स्यादन्यत्रनार्हपितृकम् स्त्रीप्रत्ययेत्वानुपसर्जनेन अ

नुपसर्जनेस्त्रीप्रत्ययेतदादिनिर्दिष्टे न उपसर्जनेवतदादिनियमो भवत्येव तदादिनियमोऽनेन

समासप्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थितिर्न तदर्थं अस्या उदाहरणं परमकारीषगन्धीपुत्र इति कारीष ९

से

वंगोपेस्यकारीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्य इकारादेशः करीषगंधेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यमिति
णोऽणिञोरनार्षयोरिति ष्यङः आदेशो वृद्धोऽयं. ष्यङ् त्रावितिचापि कारीषगंध्या परमा चासौ
कारीषगंध्या चेति परमकारीषगंध्या न स्त्री अत्र इति षष्ठीतत्पुरुषः अत्र ष्यङः संप्रसार।
णं अत्र पर्यासन्नरूपेरिति संप्रसारणं सर्वत्र ये संप्रसारणस्य निषेधः अत्र ष्यङः ल्यपत्न सर्वे।
परे तस्य संप्रसारणमित्यर्थः परमपदग्रहणपरिभाषा अनुपस्थितमपि परमकारीषगंध्या इति
विशिष्यस्य ष्यङ्ङन्तत्वेन संप्रसारणं सिध्यति अतिकारीषगंध्यङ्गयत्र इत्यत्र उपसर्जनेऽप्ययं ग्रह।
णपरिभाषोपस्थितिमात्रकारीषगंधीयस्य ष्यङः तत्त्वेन न स्वार्थपरत्वाभावात् न संप्रसारणमि
त्यर्थः अत्रोच्यते अतिकारीषगंध्यन्तुयत्र इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थं ह्रीमगच इत्यादि परिभा
षास्वीकर्तव्या इति स्थितम् नद्यर्थेनात्र भणीये ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्र उपसर्जनेन।

स्यमवक्तव्यम् अनुपसर्जनेनस्येति कल्लस्य संप्रसारणं भवतीत्यर्थेन अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ।
१२. नुपसर्जनेन संप्रसारणाभावः सिद्धं पदेनेति परिभाषानर्थकेत्या अत्रेत्येन दीपनः समाद्यति ।
परिभाषायाऽस्मत्वे परम कारीषगन्ध्यापस्यसपरम कारीषगन्ध्यः विनाप्यमस्यर्थे द्वौ त्रय
दृष्यैतेन्येोऽइदृश्च इस्वेनेनपारमस्याऽवस्यलोपोपीत्रुनः कारीषगन्ध्यापस्यत्रः इति विग्रहेतत्वरूप ।
समासे कारीषगन्ध्यापुत्र इति संप्रसारणमिष्यते अत्रेअनुपसर्जनस्येति प्रतिषेधेन स्यात्. ना ।
स्य इत्युपसर्जनत्वेनतस्या इति वाच्यम् लोअन्नेनेति सवेयोगः संयोगः संस्थात समासे इत्याह
रणे सोनिष्टोमः आदुष्टोमः अत्रमलग्रन्थे समासे इत्यस्यपदस्य ग्रहणं सोमनिषेधमाम स्यातिः
पन्थानमेतत्स्तोमस्याद्वोद्वयेन्नायानतयपचनंसाहिमर्थः निरूढत्वस्यातिः स्तोमाः स्लिष्टालिगणा । ७
नेरस्याहविनिमलाशायः रामाहिति अत्रमस्थैवापसानेइतिमलग्रन्थः नस्यमनोरमा ।

दिग्ग्रंथे इत्यस्य व्याख्यानम् इत्येनेन ग्रंथपदार्थावसाने इति शास्त्रे इत्येवं ग्रंथे तत्र सत्त्वाधिकारावसाने र
त्वकत्व बाधकत्वं तत्र बाधकत्वेन तत्र तत्र शास्त्रारम्भे नियोगेचरत्वस्याच विनायत्वरूपं पंडिताः सेग
नम् रत्नमुद्रू रत्नमुद्रितित्वपदद्वयस्याभिदीयसंगात् रत्नमुद्रितित्व तत्र बाधितत्वस्य पदवचने ।
तद्भावेन संबन्धगाव रत्नमुद्र रत्नमुद्र इति स्यात् अत्र केचित् समाधानं वदन्ति नर्तितावत् ।
यः पदं इति निर्देशेन पदस्य वर्णेन रकारादपत्तनषकारः समवाबोधकत्वे चत्वेऽपि ग्रंथस्य सर्वा ।
पदविशेषः इत्यानन्दिमत्रशोधवे इत्युक्तम् पतत् तत्र पर्णतीनित्यसंयोगेन स्यात् किंच पदवर्णे
मत्र णत्वे हि नत्वमिति नियतीक्रपाराधन त्रादित्वणत्वेऽपि समवप्रक्रमम् तत्र सर्वशास्त्रियमद्वि ।
वे इति वचनात् इदं च वर्णद्वित्वेऽपि भवति तेवाक्रवागइति भाष्योदाहरणात् अन्ययादि
तद्स्याचत्वेस्यासिद्धत्वात् याकूपकस्येव हि नेत्रमेस्य वर्णे इत्यमग्रवणोपतिविक्रमम् ।

अस्मादप्याप्नोति शैवेनेमप्याप्तत्वमिति विभावयेत्स्वधिपः सो ज्ञाप्यस्तहितैः पञ्चेनानक्षः
ग्र. स्यात्सविनहितः अथ सत्येनेदिनग्रहणं मानिपदिकार्थे नमस्तेनद्वौ शुसिद्धिः नत्राप्यति
८ पदिकार्थिकानाम् तत्रापि तत्सामर्थ्येन स्याधिनेयसेति लोपार्थमपि नहिनसंज्ञानाये स्ना
मार्थे वर्णानाम् अथ स्वर्णादीर्घेणाणपि स्यसिद्धेः उतन्स्यादिनग्रहणेज्ञापयति कश्चिदस्मतो वि
क्तो भवति तेन शब्दस्यैरूपसंयोगान्नमितिसिद्धम् अथ यत्नहितग्रहणं सेतनरारकार निवृत्तिरूपे
फले इतिमनोरमादिग्रन्थेषु यथा नन्तुकं तस्मैवेयथाश्रुतमासेवस्तनस्त्वमायाणोऽप्यद्धिः न्नशेनव
सत्यमस्त्वनथपितानद्वौ शुसिद्धिः द्विवेनकश्चिदस्मतोपिज्ञापयति तेन शब्दस्यैवमितिसिद्धम् नव
मानिपदिकसंज्ञार्थं नहिनग्रहणमावश्यकमितिवाच्यम् यत्नसामर्थ्याद्यानिपदिकत्वेपि
द्वौ शुसिद्धिः द्विवेनकश्चिदस्मतोपिज्ञापयति तेन शब्दस्यैवेतितिसिद्धं नव मानिपदिकसंज्ञार्थं न ८

नहितग्रहणमावश्यकमितिवाच्यम् चित्तसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेपिइत्थंभवतीतित्वा
पनात् नचगौकस्याग्रणीतिरूपासिद्धिः गौकइतशब्दोगौरादिः तेनयत्न् नइत्तान् कोस्मादि
भिप्रेतिष्यङ्. ततःषङ्स्यादितिवाच्य गौकस्याततः ष्यमव्येपिवहतेभस्यादित्यत्रिपुंवद्भावः
तेनष्यङ्चापानिवृत्तिः कस्यायनादेशेपित्वात्ङीष् गौकस्याग्रणीतिरूपेसिद्धे पतस्वनहित
ग्रहणेसमेवसंगच्छते श्वमघ्यायुभावायइतनर्थङ्. तत्राभावेनष्यङ्नस्यात् इतिकेचित्समा
धानमाहुः तत्रभाष्येगौकस्याशब्दस्यगौरादिषुपाठःप्रमाख्यातः गौकस्यइतिरूपसिद्धस्त्वय
ङ्. प्रादितस्यायहत्रावयितायत्रप्राप्तवाक्यइतिवार्तिकेनवाइत्येनगौकस्याग्रणीतिरूपासिद्धिः
नचष्यङःसम्प्रसारणंवाध्यादिहिनिवाच्यम् गंवोष्यङितिसूत्रेसर्वत्रलोहितादिकतेभ्यइतिसत्वात् स
र्वत्रग्रहणमनुवर्तनेतेनसच्च्विहायकविषयेपिप्रवृत्तमर्थे गौकस्यइतिप्राचांमते एवंच ।

१०. ५ ७

गोकस्यापाप्रतिषेधोवक्तव्यः इतिसमासान्तनिषेधवार्त्तिकमपिनारंभणीयमित्यपरमपिला
घवे अवसमाधानेविभावयेत्सुधियः नञ्समीकरणम् अतएव तल्त्वयोः प्रधा
मवयोर्वाचकत्वात् भावात् वपमिमध्येरमस्यासेवार्त्तिकेनयोरूपाद्ये नवव्यवस्था
मस्तिवार्त्तिकेनस्त्रीप्रसिद्धुनत्वयोर्थरूपेणव्येमितिवाच्यं नरूपाणतत्वनयोर्गौणादिगणोप
हेनतस्सामर्थ्यात् स्त्रीवास्त्रीयोर्वाधोमाभूदितिवार्त्तिकेनयोरूपादानात् स्त्रीपस्त्रीयोस्त्वविभे
दृतिमनोरमायांप्रसरादात्रकर्त नयमास्तुतस्मात्तत्वनयोर्ग्रहणम् वार्त्तिकेगौणादिपाठोपि
मात्र वह्वहेतरूपाणतत्वनयोः पाठः कार्यः तेनवाह्वदिग्रहणेति स्त्रीप तदभावेपिवृत्तस्वर्म
इतिस्त्रीप एवंच सकलेष्टसिद्धिः अवसमाधानेविभावयेत्सुधियः शेवृद्धिति अत्रवेदिःसमेव
सूचनस्त सर्पिचेमनः सर्पोमत्वतेतेनव विशेष्यस्त्रीतिविशेषणं एवंच यस्मिन्विधिस्त ८

दावलग्रहणपरिभाषोपलक्षिते तथाच ऊहेशलपिग्रणोभवतीमर्थः नचमवाहवेमाहोषवाङु
शब्दानरतीयेकवचनेनाबस्थाने श्रुत यानयाराणाम्रुपसंख्यानमितिवार्त्तिकेन शाकटायनः
प्रश्नरूपाद्विनाभावात्प्रणोनस्यादिति वाच्यम् ऊहेशैमेवततसिद्धेः नचममामिमादेशेऽरामि
कृतेस्वरानयाश्मात्पुनस्यात् धनाहःप्रयोजनंनतत्त्वापनरूपंस्यानिवत्त्वावलनविशेषणेनय
लाश्रयणेनालिप्याविलिनिषेधादितिवाच्यम् ऊरामित्यत्रऊम् तथाप्रोप्यस्यमेवसदृशलते।
ऊरामादेशेनसकलेष्टसिद्धिः सचसमाधानेमृगणमितितत्रहस्वान्तोदेशेनदितामयसखाति।
तिवकच्चे प्रातिरहणाद्व्यर्थीभूयलापयति यस्मिंविधिस्तिदस्याग्रहणमिति तथाचऊलनेसुपीम
र्घोपनेउदाहरणमेवोस्केलापतिरितिसमापनमत्वात् ननुऊरीमितिह्वाते ऊनमेत्वापियामास्त्र।
ऊनमोपियामसः नत्रवार्णादेशेवलीयस्त्वतिनस्तेवावापिनाहस्यात् ननस्त्रमसमयादिनाभावात्।

ऽकारलोपोनस्यात् अन्तपदान्तरेणत्वेनापि दृंद्वेऽकारलोपोनवाऽऽइतिपरिभाषयास्यस्यात्
सू. परिभाषायाअवकाशइतिसिद्धान्तात् निमित्तोच्चपूर्वमाश्रयणमस्मिन्नपिसमासानेकत्वेति अनेकाल्
१० शित्सर्वस्य अत्रपक्षेऽदेशोऽवरुद्धोके नानेकाल्शिदितिनस्तिनेनयथासतिअनेनगरयेति
10 मापनेदं ष्टादेःपरस्यरस्मैवर्णपकंस्यात् नवभ्रलोपस्येतिइदंविरुद्धं नयासतिति॰वेतिय
थेस्यादिति॰नयाअनेकाल्मस्मुरस्मभविष्यमेवेतितद्वर्ष्वं एवंचनदृश्वर्णीभूयअनेनास्य
तिमापायनमववेनइतितापविपश्ति अयमसमापानेविभावर्ण्यन्तस्यपिपःअदर्शनेलोपः अत्र
सूत्रेशावरोधकं अयमत्रैवनिपदाभावेयामेतिदृश्नीतिअवस्त्र लोपेपंचमीतनभवतीतिसंवेत्ता
येतिरूपितेयेकर्माधिकरणेनत्रपंचमीस्यर्थात् अक्ततेसंवेनार्थनिरूपिताधिकरणेनेयामस्य
नास्तीतिनिषेधःपश्चादके अवइस्यचनगरणेःप्रसिद्धार्थकियोःदर्शाने एवंचअनपलक्षणम् १०

संभवतीतिनक्वचमाप्नोति अयमेवः स्थानिवद्भावेष्योः मलविधाविधिमत्यस्यास्थाविरुद्धः तत्रमा।
थकम् बुद्धिरेवस्थामादेशाभावः अमध्यादाह्नानिमत्वश्रमेणात् ननस्थाशेकिन्तेपवेसनिकर्म।
एणापिवृद्धिःक्रियते नयकेचित् णिल्कार्येयमाप्नोति किंकार्यंस्थानिवत्वात् समादिन्तेव वध।
ष्टोतिनिर्दिष्टस्यादेशस्यस्थानिवद्भवति इतिस्थानिवद्भवति ५ ५ ० ८ ५ एवंच अ
कृतेषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावात् स्थानिवत्वप्राप्तिः यमयलोपेयमयलक्षणमितितुनियमार्थं तेन
नद्विषयेसर्वत्रस्थानिवत्वेननिर्वाहः एवंच यश्चमञ्चकृपात्रिवेनेतिवद्दोषः समाधानेन
षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनानुवर्तते अपवादउत्सर्गकृतेनभवतिपदयेश्चवचारम्भनात् कोश्चित्।
यणादीनपिशितःकरोति अमध्या स्थानिवत्वेननिर्वाहः द्विस्त्विश्वनयिति कृतोयेत्योविसर्ग।
इतिनाधेःवचःफलेः संभवात् किंच हाराद्येकोःस्मादवर्तमानानामेषामिति इत्सत्योभिमत्रम्।

बहुव्रीहिरग्रचिंतम् समेतानेकपदस्येत्यर्थात् शेषत्वे उक्तम् इदं वाक्यगतमिति भावितत्व १
२४ तिमास्येवतः कोतीमग्रइदुपपसेति दृष्टान्तव्यस्यासिद्धत्वात् निषेधवाप्येतेः सिद्धोत्व
वचिरहतामस्यर्थस्त्रिभेषः समाधानेन तु सर्वदिमासः इदुपदस्यायतः शाकपार्थिवादिक
॥ श्चिहोषः इकृदहणमाकृसंभाव्यत्वेनानिहमर्थमिति अत्रकेचिदयेषः प्राकारस्य समस्ति
आगुणे विशेषानालिकाग्रहवार्त्तिकेनहूनमिति अत्रकेचित् विशेषदर्शयेति अकारस्य
अकारेयद्विसमादोनशासहत्वाद्गुणपनामिति निषेधादता भ्यासलोपेन स्तयवेति विशेषोः
स्येव पतिषेधेशितिह्वारंभसामर्थ्यान्न निषेधः तिकेचित् एवं च यथा विधिरनेवववरि यसः
सरियस्य हावपि निषेधाप्राप्तिः न शासहदेति सत्वस्यतननैवेपचौपपवानः प पहरिमाहो स्वरू
नस्तामिति गुणे पत्नाभ्यासलोपनिषमावादिनाण्येन अत्रकेचिद्भिरिमेय समादानेकवैति केवा ॥

तदैवैकस्यकारणस्यलाशुणाग्रहणास्मलआवकाशावेसतिग्रहणमपहायतन्स्याने सग्रहणेशु।
येन सामान्यतोपिजातोयस्मानिकोपिजातीयो गुणोहते इतिगुणसामर्थ्यात्मस्वविशेषवदा।
विशेषमादायपिनिषेधः याविशेषेतितुनास्यविषयः विजातीयस्यानिकगुणस्याभावादितिके।
घटत्वेश्वेनकाण्डत्वपपत्तिः अथवा घटत्वसंदेहतिसयोकभाष्यरीमानशासदेहेतिसवेगुण
ग्रहणेगुणावयववयवम् गुणावयवोकारणस्यनिषेधः तत्र ववरियसमरियेसवेवभवती
सदोषः कृरि.निवेतिसयेकृरि.निमतिषेधेननिमितग्रहणकत्वे उपधायवादीमर्थकत्वे
तापकारणनिषेधोभविष्यतिपरत्वे इकोपनत्हलेवाचेतिमनः किंवत्थानिनतत्तापद्य माया
येभवन्तपपापाभूतस्यापिनिषेधःइतिभाष्यग्रंथः अथकेचित् हलेनाचेतिमत्रचसवेनपर्थ्यंपी
सतीमयनहलेनाश्चेतिमनःकिंत्वेतेननलेपः पीस्मनीतिनचहंभेः परस्येवकिंतेविधानेनमि

द्वेसामान्यतोग्रहणेनाग्रहीति किन्तुविधानार्थकमितिवाच्यम् दिदृक्षतिनिनिसृक्षति प्रवृत्त्यन्तरप्रा
सू० प्तेरर्थभुक्त्वमकितीति अथागमनिष्टमाकिंत्वसकर्तेषणनयासामान्यकोणागोऽभाव समभावानेव
१२ एवंसतिसृजरषोभुक्त्वमकिन्नति इकोऽभलंदंभेरितिलक्ष्योणायेनसिद्धग्रहणेनाग्रह्णतिवापक
12 मेवननोपः षांतिपरिकांतसेपीति अथपरस्मैपदिकाभः नस्यातिपरिकारःनित्वमपपक्षेतमम
देनसंबंधेनविशेषणं नचुनेमसम्मविशेषणं नचपनविधिरिति अनेनैवानेनलब्धे पुनरंतग्रह
णं अर्थमितिवाच्यम् अनग्रहणेनकविमद्सेतिमाचयवपष्ठीमवोपनात् नेनमाइयथा
थेमत्रपदसेतिप्रापिकोरमेवेनपरस्मैमसेवरलिमार्थः किंच पदावपवसमनुयोमसारसर्थः
अनपवदशावंमाविमारोसिद्धिः अभ्यासावत्तवानिमासवेबसादितिभावः नस्मावमेनः प्रेमि
नन्तसोत्रकृपेसिद्धमेषसत्यमत्र अथासमत्रहमानस्मात्कः परस्पपासोत्रणिमर्थः एवं च । १२

स्त्रादेः परस्येति परिभाषया प्राप्तः आकारस्यानादवयवोत्तुगागमः पश्चात्स्थे सर्वे सवर्णादीर्घे सयो
गान्तस्येति सलोपे सिद्धम् आमानिति निर्ह्रस्वात्येन दोषः आसोः कपरत्वाभावात् यतोऽत्र
योगात् पश्यसोसमाहारवपि श्रेयसमेत्वे एकः परत्वाभावात् श्रेतोम् आसोरित्याकारेऽजकः परमश
सोभावादिति चेन्न विश्वपस्मारेरुपालोपालोदितालोपेनस्माद्वः परस्मिन्निति पंचमी समानय
देस्थानिवद्भावेनाकः परत्वादुगागमे पंचमोसमासमासभागात्यानेनत्थकतेस्थानिवद्भावेनदोषा
भावः श्रेशोरमयोनेकत्वेमः आसोरोगादेशेन समन्तकु अकारस्यपरिनिमित्तत्वेनवर्हिरंगत
यासिद्धत्वादकः परत्वाभावः अथवा श्रेशादेशः हल्ङ्याभ्यो दीर्घादवसत्तिस एकेहल् अत्रमनोर
मायोहलङ्गमायः सोरित्येवमत्र यत्विश्रवितम् इत्येकेपाहुरन्ये त्वपरत्वपदम् त्रिशोरा
पत्वांतेन शवविभागान्यमितिनिसिद्धन अरिश्रविभक्तम् इतिस्थिते सकारस्य संयोगान्तस्यलोपः

रोरीति रेफस्य लोपः पश्चाद्रात्मथाद्भमभिन्नवसारह्लोपः इति दीर्घः सनस्मव संयोगेनलो
१० पस्मास्मिरनाईकपरत्वादिमके सेवमह्भत्वात्तुग्रेपः शोऽत्वरश्रेयेनसहविरुद्धः शोऽविरस श्रनको
१२ इति हलोपसत्त्रस्याभाष्यप्रयोगेन सर्वेषामसिद्धमिमत्रसर्वमह्भेनहलोपसत्वग्रहणाबोधनात् इ
13 स्तके श्रेयस्येविरोधपरिहारः भाष्यमापाल्पनयायोगमाप्रक्रमलक्षित्पलसमकृतेस्वतिसिद्धहृण
ग्रपयपत्वपवास्लिनामप्रकर्तेव्यायचाद्गमः किपते इतिपेक्तिविद्यानीतिसूत्रभाष्यान् वरख
नहलेनस्माचः श्रतोहलादेरित्यस्यापवादोऽर्थवत्स्रमोहपादानं श्रप्यथा हलेनादिविसिद्धेः नन
ग्रस्येहलग्रहणे किमर्थं वरच्रमोरथामेवसयमत्र वरच्रनोपेस्यविरुद्धः स्मावोहृद्धिः स्मार
रेस्मेपदीसिद्धेविनिमत्रार्थः श्रनेनोगमत्हरिति तत्रार्थः इकारोमादेशिविधिहृहितिनिह्नविधि
नस्मैवपर्थोन श्रकारांतेश्रविवेकोषांत्र श्रनिहीपीहिमनत्रुपरत्वाहतोलोपेनवाधात् श्रकंगोते ५२

दासीव इत्यत्र फलं गभावान्न वृद्धिः अनजन्तस्य अपि परिहारो दिमयानेन विकार इत्यादेशस्येति
परिभाषया न दोष इत्यपि केचित् इत्याधायेषु शीतादिमयानेकपदपानेन हृतिर्न स्यात् हलग्रहणे
सर्वेषां ग्रहणे जातिग्रहणमिति परिभाषयानेकपदवर्हितेनेहविशिष्टमर्थः न पदान्ताद्वारनोश्च
यस्येषणा वेर विशेषणेनन्तदनविधिसिद्धो अन्तग्रहणं सम्बन्धार्थमिति कश्चन पदान्तादेति स्येवा
विशेषणेनन्तत्वेन विशिष्टेः अन्तग्रहणं पदविधिनवावाग्राय इत्यस्य समर्थः पदविधिरिति
परिभाषया सामर्थ्यमपेक्षत्वात् इत्यक्षेत्नग्रहणं प्रयोजनं ग्र्के इदम् यद्योजनेन पदान्तादिस
यापि संभवति निष्ठेति षड्सेनोगच्छति इत्याद्येन्निषेधो न स्यात् इति सर्वविकल्पः अर्थविरो
धपरिहारः न पदान्ताद्विति सत्ये तग्रहणाभावेन समर्थपरिभाषोपस्थितिः अन्नामिति निषेधा
ते लिंगत्व इत्यस्यापकपदेषस्मामिमवसामर्थ्याभावेन पदान्तादिति निषेधाभावो अन्नामितस्य

सू॰

१६ वैयर्थ्यं स्यात् समर्थपरिभाषयैव द्विपादीत्यत्र न प्रत्ययो नाहि समासापि द्वयानन्तयोः प्राप्तिरिति न
पूर्वापरविधेयः इ॰सि॰इ॰ सोप्यत्र अयाचष्टेतोऽग्निस्त्वमेव सिद्धः इ॰सि॰इ॰ समूहमलंपश्यार्थम् समः
समिः अत्र समवेऽपेशावे समोऽप्रतिनन्दनं ते परिभाषाकृतं तान गौरवापत्तेः अत्र रूपासिद्धिरप्याक
मिसमोऽत्र कवित्वनेकालपरिभाषया वासिष्ठसमासेऽपेसमक्रमेव रूपं सिद्धं चेति परिभाषया
अमेऽपेशमकारस्य सिद्धि॰ तस्मात् अत्रोच्यते वर्हिर्भनकस्याप्रयोगं निमित्तकत्वेनाकवेवर्हिगत्वाद्वे
ऽपेतनरमेवाकवृत्तिनरूपासिद्धिः अत्रैवेतनसत्रभाष्यप्रमाणेपकाचकिन विधानमेव सार्वधा
तुकार्हधातुकयोः विरार्हधातुकयोरिमवसत्रमस्तु मिति आर्हधातुके च परेऽगुणारनिस्वार्थः
नव हृषिप्रिमारेऽप्येषआर्हधातुकमात्रवर्त्तीन पावेर्विहितनिषिवीति व्याख्यानात् अत एव ।
भुञ्ज्वप्रमारेऽप्येनरोपः धातोपितः पावेविधातपदप्रस्वार्थविहितत्वाभावात् सार्वधात

कस्मापि न इदं कर्तृत्वमेव इष्टं रमोदेनैमसमारणाणेषेव सत्त्वतः साहचर्यम् निमित्तमेव त्ताप्यनार्थे स्ताव
यातुप्ररणार्थैतेन सिद्धम्यस्तेमेम्यसाहचर्यमितिसमाधानम् इदं उपथस्यचाप्यसत्त्वस्य नत्वेनन
स्वेणमानः रूपेमरोचः स्यादिमनश्याहमलेपकारेशणास्वनिमित्तकस्यनयत्वपकारेशाश्य
त्वनिमित्तकस्येतिनरर्थः प्रवृत्ताप्यककस्यादिगणेभ्रातत्पुत्रशाहस्यपाठः अन्यथांइदंउप्य।
त्वारेबतनयधनस्यासिद्धत्वे किंतत्रपाठेननत्वायेश्वेवपदः भ्रातत्पुत्रशाहस्यपाठेनत्तापकः तथा।
हिइदंउपधस्यचनैकनेधेयत्वनकोरसिद्धइतिपकारेशस्यासिद्धत्वादिदंउपधत्वाभावादस्या।
मेघत्वमितिविप्रतिपत्तौ भ्रातृपुत्रशाहस्यकस्कादिषुपाठः मानः रूपेमारेपकारेशस्यासिद्धत्वा।
नघनम् इतिमूलेऽर्के त्तापकंकथमिति श्रेयोऽत्वतेपत्वतकोरसिद्धइतिस्वेषपदांतपदाद्योरे
कारेशस्यासिद्धइतिवार्तिकेनपकृते सिद्धत्वाभावः तेनपरिनीत्र इत्यत्रयत्वसिद्धिः स्यायासोच्छे।

[illegible] इति दीर्घः ततः [illegible] ग्रहणं

२. [illegible]

[illegible] संप्रसारणं [illegible]

१५ सारणमित्यसमासाच्छ्रवणात् संप्रसारणमित्येवास्तु संप्रसारणाच्चेति [illegible]

15 [illegible]

[illegible] संप्रसारणं [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] १५

गालनोरितिनिमित्तयोगमेपि नेष्यः अद्वैमवधानेतोरितिमपकर्षोन धानवधगवस्मादेवो विहृदिरि
नर्थः। आरान्नवाशन्नयश्रृद्वक्रमनाकं वहृश्रेयसेश्मचह्नहिरेचीति बृहद्विवाधिनाञ्चतोगुणा।
इतिपरत्नपायतेः अदो विधानस्याप्येनलनवहृश्रेयस्मामिमादेशात्र्हपनेनवारितार्थात अ
देश्चमस्यनयह्निलिमचमस्येयधानेतोरितिमपकर्षोन इतिशात्वेरगेयः इगधानेशात्वेरव आ
दश्चेमस्यमस्मात्वोने आनादीनामप्यशगमे अतोगुणोत्तिपरत्नपमार्थक्तश्चतोगुणोमस्याने
तास् अदोनयामः काष्ठः अटः परत्नपेनेमर्थः नेनादीर्घादेशपरत्नपेनेसकम् एवेचादेन।
इतिमात्मेनेववहृश्रेयसे इमादावपिपरत्नपमनिषेपेनिदेः अचाद् वक्रमपाकम् इति
येयाविरुद्धः अनेनैपरिविधिविपक्षवः अदश्चेतिहृद्विवाधकपरत्नपस्येववाधकं अदोनेति।
तयेननहृहिरीचेति हृद्विवाधके एवेच वहृश्रेयसेश्मासेपरत्नपस्मादेवनदर्थेचाटकरों

अत्रसमासे अस्यैनिवकारोणत्रनेह्हिविधानेवापनार्थेनेनअत्रेदेनइत्येमामाङ्ःइस्मादिनारेभ
शु. णोपमितिभाष्ये भूवाद्येयोधातवः अत्रस्यैक्रियावाचिनः किम यः पञ्चमीमाद्येधातवं
माभून नवलत्वणमनिपदेशकपरिभाषपानधातवमितिवाच्यम भ्वादिभूलात्वणिकाना
१८ मपि अत्रस्मादीनांदर्शनेनेननमरिभाषाणामप्रवृत्तेः नकारजावलत्वारपंचमोऽक्रियाणाम
४१६ मकारान्तःशब्दकाराभ्येषाद्ववर्गान्तवर्गानइत्यमभिप्रकेकेरितिमनोरमासात्राह्वन्तग्रेष्यः अथायंश
ब्वपदः अत्रस्मादीनांलात्वणिकत्वेपिनात्रपरिभाषायाःप्रवृत्तिर्लोत्वणिकपदनिपदेशकाभपाव
मेवेहितत्परिभाषाप्रवृत्तिः अत्रस्मादेनतथाकिंवधातसेमाद्यस्याविपादीस्वेनात्व स्लाप।
दीनोथमिदमात्पत्तिपदेशकरूपमेवपण्डति धात्वमेवात्रमितिशाह्वात्वग्रेष्योत्रपदेभःअवे
प्रवेवे अवैयपदः क्रियावाचिग्रहणाभावेवाकोतिवाभवति इस्मादेवेतपधातवेः धातवि। १८

तिप्यर्थग्रहणेनाप्यतिपदिकत्वे सत्वत्वमप्राप्तव्याभावात् तिङ् तिङ् इति तिङ्ङन्तमात्रस्यातिङ् न
स्यानिघातो भवतीत्यनेन निघातो न स्यादिति शेषः वक्ष्यः अत्रेदं बोध्यम् वाक्यस्यानीमासदेन दो।
षः अर्थवत्सूत्रे धातुग्रहणेन कार्यं एवं च वाक्यस्य धातुत्वे प्रातिपदिकसंज्ञा सिध्यत्येव।
न च धातुग्रहणाभावे अहन्नित्यत्र प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः स्यादिति वाच्यं नलोपः प्रातिपदि
कस्येत्यत्र नलोपो निषिद्धः इति भाष्ये ननु दोषः रुत्वे गामानिमासेन नलोपः नत्वविधानसामर्थ्यात् प्रत्यया
लोपमेव विदध्यात् राजीयतीत्यादौ तु न दोषः समासप्रातिङ् निन्दुपितपदस्य परत्वे तत्रिमस्या।
लोपस्य सत्त्वात् अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अत्र सूत्रेणाबेरनापहृतेन वस्तुतो नादेशः स्थानिवदि
त्यर्थः ननादेशाविधायकविधिदेशेनैव बाधेन न निलोपादेः स्थानिवत्त्वमिति हिः अत एव गणेनासि
वि अत्रीवदहिमादौ सिद्धये वङ् परनिह्रासः इति निषेधः सार्थकः न्नूहनश्मयत्वे सैत्रोपरनिमित्तना

भावेन शायः अथ निमित्तत्वेन परस्मैकस्तुकोपि तत्वे न पममेन स्थानपाभावेन स्थानिवत्त्वाभावात्
सू० हस्वमाश्रित्य न गुणः इत्युक्तम् अथ पूर्वपरविरोधः स्वरूपमेव न तत्त्वेऽन्तःकार्यस्येवत्वगविधेः स्या
२ निवत्त्वेन द्वयोः न वलत्वं तु निवृ. पदे न वर्णलोपे अथ सवर्णेषोरे बहुपदे निवहुव्रीहिः पर
17 ग्रहणसामर्थ्यात् नहि शास्त्रे वर्णत्वेन तत्व्योगस्यैकव्योगस्तेनं निमित्तकार्यं स्थानि
अन्तपदविशिष्टप्रतीतोन समत्वेन इत्येवं विशेषणसिद्धिः सिद्धिषत् अथ इत्थं विशिष्टसत्त्वेन स्वेदोषः लघुत्वाभा
वेन दीर्घाभावेन वेदस्य प्रत्ययसोमादिस्थेवर्णाभ्यासस्यैव वर्णस्य वत्त्वमपि न अथ वर्णस्यापत्त्वहरपर
त्वाभावात् निरवत्तत्वनपदान्ते बहुत्वमवरस्यामिति वृद्धि. न पदान्त सम्भविकसोदात्तत्वविधाना
त् नटभावेन चित्स्वरः श्रियमति पदे अथ कमनेन स्मापलक्षणे वर्णविशेषाभावेन कर्मणि २
हीनस्थानेनाद्वे अपादश्रुतात् दीपनापत्त्वद्धि. विभिवदेन लघि. परे कर्मणि श्रीतिनिर्देशः अथ

ह्रस्वयोर्विभाषयेत्व बोलोपगणवचनात् अयाजनः किं कृविविति सूत्रेऽस्मिन् अचहित्सुदिकारादि
निरोषोविकल्पस्यरहत्वेनछक्केति यस्तदाहरणं वोश्वमिति शोवेऽक्रम् रदम् गुक्रावरसेयो
गोप्रयानेनितिविधेयत्वागमकत्वात् वृक्षमाह्वयंणां संयोगाव्ययोपि ऽकारोनपववरहसनेरलि।
मनेश्रुकेति यस्तदाहरणं सम्मगोव यमेनयत्रनकश्चिदिवादः हलि सर्वेषाम् अयमस्येहलि
किरेवापिरु इति यस्तदाहरणं सूत्रेऽकं तदसंगतमिव भाति लोपः शाकल्यस्येति पतदिषये ।:
पिरेवापिरेमारेचपरादिति योर्लोपः शाकल्यस्येति यथेमेवस्मात् अथोच्यते लोपः शाकल्यः
स्येति सत्येप्रलन्दवारयायोहलि सर्वेषामिति नभयोर्लोपः हलग्रहणाभावे तत्रैयस्य।
लोपकारेदेवापिरेमचलोपः स्यादिमाशायः मोऽनुस्वारः अचमस्येपरस्येति किं गम्यते १
तियस्तदाहरणं ऽक्रम् अथेसंगतम् नस्यापदान्तस्येमचममस्यान्तर्हतौतनममस्यवापदान्तस्य।

त्स्यादित्यर्थः इदं च नियमार्थं क्रियते अप्रत्ययेन समस्य चेत्तुः स्यादिः स्यान्न हि भूसेव गम्यते
इत्याहेनात्र स्यादयामिः नच विपरीतनियमः स्यात् अस्मत्स्यादयेन हि अप्रत्ययेनैव समस्ये
ति इदंमेव तेऽस्मत्ख्यान स्यात् स्येनेहनिमित्तीकृत्य चरितार्थमिति नियाच्यम् इमपरेवेति स
मेणामकारस्य मकारविधानार्थं लोपेनः नहि मोत्र स्यादिः इति येत्कमत्र स्यादयापनार्थं वि
परीतनियमेन अनुस्वारयामिरेवनेति नेमेव सिद्धमस्मत्किमों नरं इति यथा तलवतीमा
तेन नवापनार्थ्यं निषेधस्तु नेनरनादत्र स्यादेमेव स्यात् लोटो लहु वतनन्विदं सह्येमाक्तः ।
लोटः स्याली लीङ् अमयोः स्व नेनहि ल्वावामादयः हित्वाहितमात्मनेपदविधिहिरिति चेत् ।
लोटकारेण वसिद्धः लोटो लहूहितिमातिदेशात्कमनिममिति ज्ञापनार्थं तेनन्वहू लनः अस्य
स्तिनय्यकेनिलविहोलटोवेमत्र वमेव वाक्येन परिभाषया अपेमज्ञ सवर्णेनेव वर्णेनेव ।

नत्वं भवति भाष्ये त्ववस्थितविभाषायाः प्रयोजनात् स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् अस्व।
स्वाङ्गोपसर्जनान् किम् सुशिखेति मेखलयाद्युदाहरणम् तदयुक्तम् शोभना शिखा यस्याः सा सुशिखेति।
समासे ऽप्युपसर्जनत्वाद् अपि शब्देनत्वाभावात् अस्याप्यमे अतएव सेत्स्यति सुशिखेति सिद्धे किंस्वप
दः शिखेत्येवमुदाहरणं बोध्यमित्युक्तम् तदपि न युक्तम् अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो अस्वाङ्गपूर्वपदा
द्वः स्वाङ्गपूर्वपदादित्युक्तं वर्तते तेन करतलाकृष्णपाणिपदार्थस्य नञ्त्रीश्च अस्य हि अस्वाङ्गस्य।
ङे यतक स्मात् तेनतः पदादिति ततः स्वाङ्गवाचकत्वाकत्य स्वाङ्गमुद्रायस्य स्वाङ्गवाचकत्वा
भावात् पादशब्दस्य स्वाङ्गवाचकपरत्वाभावात् पाणिशब्दस्य स्वाङ्गवाचकपरत्वाभावा।
त् पाणिशब्दस्य स्वाङ्गवाचकत्वादिति विभावनीयम् नोपधायाः अथ पञ्चानामित्यपकार
कारस्य दीर्घं वारणेयोपधाग्रहणमिति शोभत उक्तम् उपधाग्रहणाभावे पञ्चानामित्यत्र अ

णो दीर्घो यामौ ष्वेतस्य विकारे ऽन्त्यस्य स्थाने भवति अनेन सोऽन्त्यस्य केवलेऽप्यनेन तस्य देशांतेन स्य दे

सू. शपोर्गुणपरमामौ ऽन्त्यस्य दृष्याश्चैव नित्यत्वं: अन्येष्वपि चानामिनः उपधाकाराकारस्य दीर्घो या

१९ मौ ऽन्त्यमेवो पधायाः ग्रहणे ऽपि यमाणे ऽपि उपधाग्रहणे हेसशिरो सिरस्य उपधाग्रे उविनाको वा

19 यो ऽस्वैनामस्थाने ग्रहणेऽनाह्नः सविशेषणेऽपवेवो ऽभयो दीर्घो यामौ परिभाषयैव वारणेऽत्र

उपधाग्रहणे वाच्य सर्वमाद्योपलक्षणार्थं परिभाषिकस्यास्य भवादिनि परिभाषयैव सर्वं सिद्धमिति

वीहि उपधाग्रहणे कापि न कार्यमिति चोदको ऽप्यने ऽन्त्यस्य विकारे इति परिभाषया पादस्थानिर्दे

शः क्रियते यत्ति विधेयं स्यवतेनेन स्थले नेति ङः तिङ्. इन्द्रनाशा परहतिसेन दृवर्द्धनोऽभवदिमय

पूर्वस्यानुदात्तस्य मितिरिति: विकसाकारे भवस्यादेः वचनस्य ऽनुदात्तनिर्देशो भावेनास्यात्र श्रवणेनोपका

राकारस्य दीर्घः स्यादेवं तद्वाक्षणस्यैषुपधाग्रहणमिति शेषो वाराणसः नमेघोगा हमेता नवानमो १८

संयोगान्तस्यान्तोकारस्य लोपो न स्यादिमर्थेनऊर्जयाप्युपपत्तिः समासान्ते स्वरणम् अभ्यसे लोपः न
वचभाषितार्थमेवमस्य समस्तभसंज्ञकात्मस्थादेः पञ्चोपः समयः स्वरित् ११ सर्थः एवं वेदितिस्लो
पः शत्रुस्य सर्पेमपिने लोपः ग्रहणमेनत्स्ये ११ प्रयोगेनेताकिदिमादिम ज्ञातोपाठश्शीना ।
इत्यसमासान्तेस्वरणम् गतिकारलोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनेस्य कस्तत्रु समेः मेनक्या
श्रीकण्ठपीत्र कृतोनीमारोमहउत्तमेः समासेवसमासे विधिशिष्टस्यनान्तिवाचकत्वेनजानेरस्त्रीवि
धयादितिहेत्र श्रमस्याश्रयोदोनोस्वप्रस्थितो समासोविधि लिंगबोधकत्वयिनितः सत्रुमत्तोनतः
समासेऽस्य ननाभावात्रूरीश्रनप्यात् शब्दायसमवेपदः ११ परिभाषामास्त्र उपसेमति ।
प्रमाणानि मितोऽपवादः उपसंख्यानविमितनमप्यस्य गैवापनत्तारमनयारपीतीमादेपयाशुर्व
मेतादेशोनभवति एवंमहत्त्वेपिहाश्वनभवतिनारद्ममालादिसमासानवकन्याम्बसितिवाचे

१३.
महती मातो वा रितार्थात् । न च कारणतिकेति परिभाषयाणभावे कौम्भकारेयोस्स्यात् स
वेतेन समासे कारशब्दोऽप्यस्तु स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रस्य स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढगिति नार्थः किंतु ।
२. 20 स्त्रीवाचकादृगिति वार्थः अत एव मातृष्वसृढकि दिति लोपप्रवचने चरितार्थे अप्रत्ययाद्धीम
प्रत्ययान्तत्वाभावाद् कौतुकेभ्यस्त्वेन नानर्थक्यं स्यात् अत एव सूत्रेऽपकेति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम् ।
ष्यादत्नातिवाविकल्पस्यापि चरितढगिमामे स्त्रीभ्यो ढगिति ढमामेतत्प्रश्वे विमतिं बधेऽ
केतद्मेगते स्यात् मेतु शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् स्त्रीभ्यस्तु न ढक् अनभिधानात् ।
क्विवादिपादाद्यभ्रच समासान्ते विभाषयेन सुधियः माषवपनीम्कदोणत्वेन स्यात् नकारस
प्रातिपदिकान्तत्वाभावादिति समाधानम् अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य अवयवस्यादिरासहयेना ।
मेः पृथक् प्रातिपदिकत्वापकामितिमनोरमायोरीतिस्तेनकेतनदिपरीतेन शाद्वलेभेदेहः । २.

के वृक्षादिसाहचर्येणाणपाठसूत्रकस्यैव राजेर्ग्रहणं एवं च भ्राजेनर्गेन स्मराजेर्षानत्वाभावेन नच
षत्वासिद्धिरितिज्ञापकत्वमस्य सूत्रे ग्रहेर्येशोको यद्यत्र साहचर्यं परिभाषामङ्गतिविरुद्धनरहिंशकार
ककारविषयेपि प्रवर्तते न एवं च शकारेण सयानो रवं षत्वं स्यात् नहानिशाशाङ्गस्यतिशब्दे।
शेनिरः पानिरः भिरिमारोपत्वात् पतिर्लसां मनोर मोक्षमेव सम्यक् वस्तुतस्तु साहचर्यपरि
भाषामन्दतां च श्रेदोषविभाष्यं च शाहरलग्रथे किंच स्मदिनाश्रुलंनेनरत्नके नह्यस्यकारान्तवेयस्य
राजेर्ग्रहणेन भ्राजेनर्गेन स्मराजेनेर्ग्रहणं अथ स्यकारस्याभ्यमुदायान्तवेयत्वात् समुदायेन्तवेयस्या
वयवान्तवेयत्वाभावात् इति नकाप्यनुपपत्तिः अयवा अयमोपानत्वाद्द्यादिविषय एव साह
चर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः शकारव्यञ्जकारविषये सा न प्रवर्तते इति न किंचिद्दूषणं निर्जानिर्दिरिसा
दीनामिष्टत्वात् अर्थ्यमर्च्यमेमेवमारे नचकस्मार्थे इति निरानामायाय स्यात् साहिविधिस्तस्या।

पु॰ स्त्री॰ २१ 21

र्थं इति फलिते एवं च महानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेः स्त्रीत्वानियतत्वभावेन शब्दमात्रसिद्धत्वी
मपरमतुह्रूलेपथाश्च तेन स्मानस्यादितिमनोरमाग्रन्थः एतद्रूपरीयमाशंक्याभ्यातिपदिकग्रहणे
लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाम्महानीहिमानीतिप्रातिपदिकं तस्मात्संयोगादीनो
नियमेनभानमितिकथंशब्दमात्रात्रतुपपत्तिः अत्रयाहुःस्वल्पग्रंथः यत्नप्रवृत्तिनिमित्तेनदाश्रपस्वप
तिपदिकार्थः तदपेक्षायां लिंगमात्रेपद्यापिकेभासतेनन्वशब्दमेतिवाकार्थः महानीमादौन।
लिंगमेवापिकेभासतेकिंनपुंयोगेपि एवं च शब्दमानस्यादितिनदाशयः तदपिचिंतमेव मनो
रमाकारमतेप्रवृत्तिनिमित्तनदाश्रयस्यप्रातिपदिकार्थत्वादितिविभावनीयं नन्वेवं अत्रनैमैषा
त्नृनामिश्रचत्रहीमेवास्तुपचत्रदिदोषस्तुयोगमातरकरणेनपरिहरणीयः अत्रर्थानेलोपः अत्रा
दर्शनामितिमेवास्तुतसलोपश्चवास्तु एवत्रदिदोषस्तुयोगमातरकरणेनपरिहरणीयः तिसृ चेमा २१

स्त्वद्रूपत्वेनसमर्थेन इत्येवमस्त्ववं अप्राप्तगमद्दत्वापितया परं वाह्या विशेषणविशेष्यभावे
नांतेलक्ष्यतग्रहणं परविधिप्रिनवीयन्हाशासमर्थपरिभाषानुपस्थितमर्थं तेनं निश्चितक्रमारीब्धवं
हरेदेवदेतेत्यारैनविकल्पस्तक इत्यन्वेषावरुक्तं प्रकृत्यकरणस्यादनं पवृत्तवभविष्यतीति
प्रतीकस्यसमर्थपरिभाषयानत्रनप्रवृत्तेनैतस्यापकार्याभावविषयत्वादित्तिशंख्वरविरोधात
ग्रन्थविरोधं परिहरन्तविवृण्वन्ति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य अत्र सप्तमी निर्दिष्ट इति तत्रोक्तं स
मस्याजेनेऽऽदस्यादेमत्यसम्यन्तेन पदद्वन्यर्थोपरत्वाज्ज्ञायते ग्रामे देवदत्त इत्यादि षष्ठापत्तेः नच सं स्वरूपमि
ति परिभाषयासप्तमीवाच्यप्रत्ययोत्तरार्थेपरे पूर्वस्य कार्यस्यादित्यर्थोगीक्रियते तत्र च पूर्वस्य स्यति
कार्याभावात्सप्तमीत्वाच्चाप्रवृत्त्यानदोषः अत्रन्यासे दोषपिटि प्रत्ययमारभ्यस्तपः पकारेणाऽ प्र

११ सप्रत्याहारमाश्रित्य ङिः पूर्वनिर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यासः सुवचः अदसश्चोत्तरलोपश्च अदसः सोऽवितितन सूचितं
टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वे वापित्वात्पूदायते सावित्यसिद्धिरितिचेत्योरुक्तं तदसङ्गतम् तथाहि
औ आदेशः त्यदाद्यत्वापवादः सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन एवञ्च टिलोपापेक्षया परत्वात्सत्वे पुनः प्र
२२ सङ्गविज्ञानात् टिलोपे असावितिसिद्धिः सकृद्गतिन्यायाङ्गीकारे तु टिलोपे नित्यत्वात्सत्वे कृते न
22 तदोरिति सूत्रे सकृद्गतिन्यायेनादस इति विभक्तिसत्वविधापकानि मेन भाष्ये अनन्त्यस्यापि प्रत्या
ख्यानेनसत्वासिद्ध्याश्रदोषात् अदसस्सोर्लोपश्चेत्यत्र न चासकोऽस्मीत्यादौ प्रत्ययस्थादिनीत्वश्र
सङ्गः णित्वसामर्थ्यात्पूर्वं सहावृद्धिनततत्वाभावादायोः प्रसक्तेः टीपि असिद्धत्वाणित्वसामर्
थ्यादेवन पूर्ववदश्ववडवौ द्विर्वचनमतन्त्रमितिप्रतीकसमुपादानतदपुक्तं अतएव पूर्व
वदितिवदितार्थमनुष्याश्च वडवाविति निपातनात्सिद्धेः किंतन समुदाय ॥
२२

स्य पूर्वपदलिङ्गत्वेपि उत्तरपदादायोनिहति रश्ववडव पूर्वपदायोत नागणामिति निर्देशात् अश्ववडवावि
तितमसदायस्यानतामावाच्छोभावाप्राप्तावृष्यामिङं अश्ववडवशद्वार्थः पूर्वपदलिङ्गं लभेतेइत्यर्थं उ
त्वविधानप्रयोगेचरितार्थं स्त्रदाश्ववडवावितिमत्स्मदेशपतावच्छेदकाक्रान्तत्वेनसंस्मिन्स्वप्रवृत्तिरितिन्या
येनानेनैव वात्र समाहारद्वंद्वे कृतेसन्नपुंसकमित्यत्र तच्छब्देनेतद्धिहितसमाहारद्वंद्वपरामर्षतत्त्व प
द्याश्ववडवाविति स्यालेद्‌तद्धिहितसमाहारद्वंद्वविषयकं न्नपुंसकमितिह्रस्वत्वेनिर्देशोपपत्तिः इत्येतत्‌रयो
गेसाहित्यस्य विशेष्यवर्तिपदार्थस्य प्रकारत्वे प्रत्ययग्रहणापरिभाषातदन्तनियमेपि आवंतात्‌तस्माद्रुसंज्ञा
निमित्तस्य श्रोङः शीश्रावंतात्‌ परस्य शीत्यर्थे वाष्यणादेशोङवीरः प्रकृते इत्यपक्षाधिकसंख्येत्यादिनिर्देशाः
श्ववडवायाम्‌ रथेः इविरत्वेद्रत्यादिलौकिकप्रयोगश्च संगच्छते अत्र समाधानमस्तु नोय नलोपः सुपवरसंज्ञात्र

व

प्र॰ गविधिवत्कृति अत्रस्वरेशोस्वरकृतोऽकं संज्ञायां दन्तदाडिनौ दाडिदन्तौ अत्र नलोपे दाडितशब्द
कौ॰ली स्यापित्वेन पूर्वनिपाता पतिरिष्यते तत्रानियमः असिद्धत्वेत्रयित्वाभावात्सिध्यति नपूर्वपूर्वत्ति नियमा
ते न लोपा न लोपे च पूर्वनिपात इत्यर्थकम् पस्पूर्वपदत्वायित्वं भावितत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमित्यर्थो
२२ त्र दोष इति चेन्न वन्हेर्थीत्यत्राघिपदस्य भाविघित्वे लत्वणायाम्याना भावेन संप्रतिाथि मेन्हकं पूर्वं प्र
123 योज्यमित्यर्थे सम्मतिप्रारिडम्नित्यस्य घित्वाभावादनियमेन रूपद्वयसिद्धो प्रकृते संज्ञायग्रहणात्सम्भ
न वुलान्तणीकपदानङ्गीकारे दाशिब्छन्नमित्येकमेव तत्र लत्वणास्वीकारेऽनेन तृशिशद्व्यभावितात
काद्कारान्तत्वाभावेन घित्वस्यास मस्तमानत्वादनियमः सिध्यति तथा च हरिब्छेत्रेब्छत्रहरिरिति रूप
द्वयं अन्तरङ्गोघित्वेनत्वकोऽसिद्धत्वेहरिब्छत्रेरत्येकमेव षलत्वकोरित्यत्र तग्रहणोल्लकिमन्तरङ्ग परिभा
षया अप्रवृत्तिरेतातियमेन रूपद्वयं किंवात्र प्राचीनमते अन्तरङ्ग परिभाषाया सिद्धत्वेवा पक्षकथ । २२

निर्वांहमाणिकलशौ इत्येकशिपदेलक्षणंगीकारेत म्हावेसंप्रतिपित्ताभावादनियमेरूढद्वयंस्यात्
तद्विधिविवेकेनैवोत्तरपदनिमित्तकहस्वस्यासिद्धत्वेपित्वस्याप्रहृत्तौ रूपद्वयं अथवा लक्षणाहेतोः क्रिया
पा इति निर्देशेन द्वन्द्वे पित्वस्य नित्यत्वांगीकारस्तया प्यवप्रपकनेषुः इत्यस्य सतिद्वंद्वेनावित्यस्य सिद्धिर्विप्रस्त
ह्णाइति कृतमितिसमाधानेनविराजं वैतुकतवद्वयः पास्तरपरस्मैपदेषु दातोडिच्च अन्नपणास्तपरस्मैपदेष्विति
वात्त्वपरद्वयंस्यात्संप्रत्ययस्तु चेलिङ्गुपधानोरात्वेपेणयिकृतेश्यणामनित्यत्वकाशस्मिन्नशपुवाधकः श्यणास्तर्हिवप्रव
र्त्तेतेपश्चाउत्तमगोपिभवतिश्यान्तिमस्यशहेवोर्येः त्वयतुमन्यपिसंभवइतिन्यायस्या तित्यत्वेसत्यपिसंभवस्या
नेयश्रवाधकत्वात्पिकविडत्वगौः भवतीतितेन अकृतेश्यणास्मिकृतेशाय भवतीति तदनित्यत्वन्यायकः सोवीत्या
दिनिर्देशः अन्यथान्यायतात्पात्मियोगे एवमितार्थे अन्तेकृतेपिसत्वंभवतीत्यतः सत्वन्यायतन्यायवादकतद्वि
घयेनप्रसारणसद्द इतिस्यादेतान्यायकोपतत्रनित्यत्वे किदाशिषि णीत्यासपानंतत्रलिङ्गाद्वयातकमितिकर्तव्यं स्

६: वैसह्यात्पदद्वयमनुवर्त्यो शिपिविलिङिपरेषणाम् आर्द्धधातुकसंज्ञा इत्यार्धधातुकसं ज्ञाविधानसामर्थ्या
द्व्यासोधातुपिकारोक्तत्वाभावेपि आर्द्धधातुकसंज्ञा भवतीति भवतेरः इत्यादिनिर्देशात् कर्त्रर्थकत्वाभा
२४ वेपिक्विवत्सार्वधातुकेष्वप्रभवतीति ज्ञापनात् तेन निरर्थकस्यापि परेषिशश्स्तिद्धः एवञ्च जागर्यादि
25 त्वादावपि विशेषविहितेनाकित्वेनातिदेशिकस्य सार्वधातुकमपिदितिङिः तस्य वा योतोङिःस्त्रिन्त प्रतिषे
धविषयत्वाङ्गुणः सिद्धः समाधिमत्रकलयन्तस्सार्थदर्शिनः अल्लोपोनः अत्रातोनस्स इति सत्रम्मस्त
नवप्रियाश्चेत्यादावल्लोपतस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयात्वेष्विति वार्तिकेन स्थानिवद्भावान् इत्वंने
नशादेशोत्तरअजमुलादेशत्वात्स्थानिवत्त्वाभावात् इत्वंस्यादिति वाच्यं प्रियाइत्यप्रादेः परेतस्मत इति शेषत्वात्पर्ये
लोचनेतदभिधानस्यवलाभात् विभावयन्तु समाधानं ज्ञानभाष्यभूषणामिनेयथयः अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ अवयता
देशस्तर्थः तेनमरुतमाचष्टे मारयतीत्यादौ न स्थानिवद्भावः अत्र प्रयोगयोः स्थानिकोन तत्स्तेउपात्ताच स्थानिकस्त्वर्थ :
२४

तेनाजादेशेन न स्थानिवत्त्वं अत एव चङ्परनिर्ह्रासइति स्थानिवत्त्वनिषेधो वा दीर्घवत्त्वं तेषां दीर्घ इति सिद्धमर्थस्या
र्थकमित्यत्र मत्वर्थे शे स्वेच्छुरिति प्रतीकमुपादाय ज्ञा स्थानिवत्त्वेन शासमादायनगणः अपरनिमित्तकत्वा
दजादेशत्वाभावाच्चेति तेनैवाक्रामिदं परस्परविरुद्धं णि लोपादिस्थलेऽनुवर्तते वात्याख्यानेवादिभ्राख्यात अवी
वस्तिदित्यादौ टिति सूत्रेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधके चङ्परनिर्ह्रासेति वार्तिकं सार्थकमतोऽन वार्तिकवैयर्थ्य
मित्यपरमपि ह बाणि णि ह्नयलोपो यथा जानता अय गतं तथाढ्केऽपि जाते रामश्रयणाद्दीर्घवद्वृद्धिरिति सिद्धं तथा च
सूत्रेऽपि वाच स्थानिकत्वार्थे नु सर्वे इत्यसिद्धिरिति णिलोपादेरिव ना तत्कृतावरूवी हि णाढि लोपस्त्ययोश्च या
णि णिनिवहिः सूत्रे प्याव स्थानिकत्वाद्रूपाकलयन्तु तन्त्वं नागेशभट्टानुयायिनः द्विपदीरिति प्रतीकमुपाद
य परत्वे लोपेन स्थानिवत्त्वे वक्ताऽसिद्धेति निषेध्यात इति शब्देन्दुशेखरे न पदान्तसूत्रे परे अत्र रतिसमशीसमासर्व
हतिपरभाष्यप्रामाण्यात् सर्वत्रासिद्धत्वेऽनन्तपदस्य वर्णमानत्वेऽति कृत्रे पारिकयहरोग्रहणे स्थानिवत्त्वं भवत्येव ति।

पृ० शेषवे राम्सह्विरुद्धं तत्रसमाधानं वालमभट्टैरुक्तं समाननिमित्तकस्यैव वैपादिकस्य ग्रहणेन नादोषात् तत्री
र्थे प्रमाणाभावस्यात् भाष्यादिकं केवलं विरोधपरिहारायैवेदमुक्तं मम समाधानमत्र विभावयंतु सुधियः शर्प
२५ रे विसर्जनीयः अत्र मनोरमायां शर्परे नेत्युक्तेः नेतवत्वात् षत्वस्यैव वाधकं स्यात् ᳵकᳵ पयोस्तथाववास्सः
25 र्त्तो मम द्विः स्यात् मित्यत्र हेर्द्वैराविरुक्तमिदं च न संभवति कुप्वोरिति सूत्रे शार्प्परे पतद्विषये ᳵकᳵ पुसंपाद
तेन च विनाशं यम् कर्णतो न्यारोमत्वजिह्वामूलीयादिप्रसङ्गः मनवष्ठाः ᳵकᳵ पयाव्यसिद्धत्वात्तेनेनस्यादित्याशंकाश
र्परेऽनुवर्तं शार्प्परयोः कुप्वोस्तकयोर्नेत्यर्थेन प्रकृते दोषाभावः किंच शाद्वलेन विसर्जनीयस्य सोऽशर्परे इति
सूत्रितेपि कुप्वोरिति सूत्रे शर्परेऽनुवृत्यात्तयोः शर्परे प्रहत्वाद्वा द्विसर्ग इत्यर्थे लाभान्नापतिरित्युक्तं तत्रवि
सर्जनीयस्यानुवर्त्यतच्चावर्त्यौन्त्र सूत्रे ᳵकᳵ पाविति प्रथमांतसाहचर्येण प्रथमयाविपरिणामस्य वा द्विस
र्ग इत्यर्थः सलभः यासहरपरस्मैपदेष्विति सूत्रेऽपि हेतिविहायस्यसहरपरस्मैपदेष्वरात रत्येवतत्र सूत्रितम् ॥

२५

तथा सति किं यशिवीत्यातिदेशिकेन किस्ये कितस्य ज्यादित्यादौ संप्रसारणं स्यादनेन चावितार्थ्यां
जागर्यादित्यावधौ षदेशिकङि· तस्य विशेषविहितेनातिदेशिकेन कित्त्वेन वाधस्य वक्तुमशक्यत्वात्
ततश्च जागृग्रवीति सूत्रे णगुणो न स्यात् विधिवल्लतङिग्रो· न्यासिकाहि विषये प्रतिषेधविषये चेद्विशि
ष्टेतात् ममत्वनापदेश· आतिदेशिकेन विशेषविहितेनाकित्त्वेनातिदेशिकस्य ङि· तस्य वाधोवगम्य
क्यते नैवमपि कांस्टदिकृते किदाषीति सूत्रे मास्विति महलाघवमिति वाच्यं विधिलिङ्ग्यपि वच्यां जा
गर्यादिस्पाद्भे संप्रसारणगुणौ स्यातामित्युलवद्भता उवमाभ्याममनतरस्यां ग्रहसूत्रे मनोरमायाम मतर
स्यामिति योगविभज्य वद्धुधीवरीत्यादिश्वपदेस्याध्यव ञ्जवीहोषेति वचनमक्ते योगविभागसिद्धेनत
त्सुपाणिनिकृते सूत्रमित्युक्ता भाष्ये तु मत्र्वंभंगेन समाहितं तथथा वनोवदुव्रीहेर्विभाषितान्ततरउप।
घालोपिनो वतिसूत्रमनत्र अनउपधेति प्रदेशांतरस्थं सनभेनेदाश्रुडेत्यातरस्यां ग्रहणं मास्विति वोत्ते

सू० अत्र चेत्यस्यानंतरं मनोरमायां प्रतीकमुपादाय नो बहुव्रीहेरित्युभाभ्यामनुपसर्जनादुपधालोपिनो वा। २८
तिपाठाभ्यामिति भावः यथाश्रुते त्वनुपसर्जनादित्यस्य संबंधो दुर्घटः अत एव उदाहरणानि प्रत्युदाहृतानि तानि नरी
२९ त्यन्नरीमित्येति चोक्तं शास्त्रकृता अन्वयपेयं ति सूत्रे शेषाख्ये अनुपसर्जनादित्यनुवर्तमानस्य संबंधेन तस्य ष्टल्समाना
30 विशेषणात्तया श्रूयमाणस्यानो बहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात् प्रत्युतिते चेदं वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तत्र।
त्यनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शित इति चोक्तं उभयोः परस्परविरोधपरिहारस्त
प्राढिकाः अनुपसर्जनात् अपि कारोऽयं एतन्नास्तीति त्यसि व्याप्य अयमेव वृत्तौ प्रत्ययेषु तदंतविधिं ज्ञापय
तीति मत्वा ग्रंथस्त्वाचाराद् एवं तत्र प्रकृतिकर्तृकं किंचैतानामनभिधानमेवेत न्याय्यं प्रामाण्यादिति शे
ष संस्थापयत्नाभावः पपप्याचाराकिवता कर्त्रिति किञ्चिदुपसर्जनत्वमिति परं तत्र ङ्या लोपस्य मतोऽदकारा
भावाद्दिति सूत्रस्य प्राप्त्यभावादेव ङीपो वारणं भविष्यतीत्यनुपसर्जनादित्यस्याप्युपयोगाभावात्। २९

वाभाष्यकारेणज्ञापकताभ्युपेयतेतस्यावार्त्तिकेवंतत्प्रकृतिककर्तृक्रियायानभिधानाभावेदेतादृश
लेएवंनैस्याप्रयोगाभावाद्वेवेत्या अनड्वानिवाचरतीत्यर्थेनडुह्शब्दाङ्गोगादिपठितादाचारक्विवंताक्व
नेरीकिप्यनुपसर्जनादित्यस्यफलंस्पष्टमेवेतिभाष्यकारेणज्ञापकताविरुद्धाम्रतोनभिधानेएतद्
भाष्यस्यैवमाननालेएवंतस्यैवेदानीमप्रयोगःस्पष्टएवेतिप्रायेवःसंगच्छते नवेचमणिक्रस्वनयेविस्
नैकस्यामेयग्रहणमित्याशंकायाःप्रत्ययेतिविहितस्यस्यानुबंधकत्वादित्युक्तानन्नामेमित्याद्यवा
फलाभावाद्दलवत् यद्वाक्विप्संभवतिनहिमिरवेत्यानन्तरविषयविशेषसत्वाडुक्तनुद्दिधायका।
प्राप्तस्यभाष्यासंगतिःस्पष्टैवातेहलंनेभ्यस्मामास्यतआचारक्विप नास्तीतिक्रमप्रवर्तितत्यामि
तिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादित्येवविरुद्धएवेतिवाच्यम् नहियायसूत्रस्यनभाष्येण्णालिट आचारक्वि
पराहलंतेभ्योऽनभिधानंतत्रैवामःप्रवृत्तिसत्वात्कर्तृक्विप्परस्यतेभ्योनभिधानेनामाभावादेतेनांत।

पृ॰ गानपीतिपरिभाषात्तापनावसरे सामान्यतो हलंतेभ्यो नुङ्दिर्यायक सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनाचार्यकि सा
न्तीतिपरिभाषेंदुशेखरे शक्तिहगिदचामिति सूत्रे आचार्यक्षि वर्वाचीनमतेन वस्तुतो हलंतेभ्यस्तद्भावश्रुति
२८ ह्रस्वनयापदृसूत्रभाष्यस्वरूपमितिशेखरे शक्तिश्चविंत्यविविदांकृ वंतसूत्रियः आचार्यकि पितत्स्त्री आदिशा
127 देककरिकारादितिप्रकृत्यानुपसर्जनादित्यस्य माफलेमति डीपिसलोपेलक्ष्मी त्यपि कथंतदंतविधिर्तोप
कतेतिस्त्रियामिति सूत्रे भाष्येऽउक्तं नत्र लक्ष्मीशाहे आचार्यक्षिपोऽनभियानेन त्वपसर्जनादिति सूत्रे तदंतवि
धिंज्ञापयतीतिह्रस्वनदेतिसूत्रस्य भाष्यगामहस्त्रियामेनदिति भाष्यविरोधलेशोऽपिहलंतेभ्यः सामान्या
नभिधानेपि आचार्यकिचंतत्प्रकृतिककर्ताक्षियः एतेन भाष्याशयमबुध्वानेत्रेतिमील्व्याचक्षाणो नातं
गानपीतिपरिभाषाऽशेखरश्चिंत्यइतिपरास्तम् नपरान्तद्विर्वचनमुत्रसूत्रे वतस्थानित्यादिशेखरेणा
लोपः प्राकाल्यस्येतिसूत्रेः शिकिमिल्यादिकिंचस्यानिवत्वनिषेधंविनासपदंनता ।

सिद्धात्र निषेधाप्रवृत्तिः स्यात्तिवत्र निषेधज्ञानेतन्निरोधे वस्यात्तिवन्नाभाववज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तन्नाप
वृत्तौ वीजमित्यंतः शेषत्वेरोविरुद्धोपादानइतिसिद्धपदांतेस्यत्र निषेधः स्यात्तिवभावेसतियः पदान्तइति इति
यावत् यथात्तिसतीत्यादौवत्त स्यात्तिस्यत्र स्यात्तिवत्वेनहियदांतइतित्र नार्थसमासः ऊभयाग्रवद्वयः
उत्तरस्यैवं डसैवयात्तन्नमितिपाठे प्रयत्नस्थेत्यादिप्राप्तानामित्यनेनोत्तरस्यैवं डान्तस्यैवमुपसर्गाप्रयोगः स्या
५८ दितिरूपयांनस्यादिप्रभ्यासेनवाभ्यासस्येतिसूत्रेणोपसर्गात्परेषामेवनान्येषामितिसूत्रेवैयर्थ्येनोपस
र्गात्त्रभ्यासात्पूर्वमेव प्रयोक्तव्या इति शहिक्षाववियवावियवोविवचतिस्वतिष्ठतेतिभञ्जनीनाकिंमितिव प्रवृत्त
वेवधिपरत्वहीनानकर्तव्योवजः समाहृत्विसर्पोत्स्यवसिद्धवत्तइतिनिषेधसत्वोतितिरिवयोरनित्यत्वपक्षाश्रेतिवोध्य
मत्रेस्यात्स्यनस्याम् वेन्नइतिसूत्रादयमत्तस्यालौकिकीत्यवंसप्रसारणाविकल्पेनसिद्धेनित्यसूत्रेवैयर्थ्यपरनाद्
त्वोलोपसंप्रसारणाजातेवार्णापरिभाषयापर्वंवापित्वोलोपस्यैवप्राप्त्यात्स्यापिनित्यत्वात् नेत्यावदि कर्त

पु॰ ली॰ २८

ध्ये स्वाभीयासिद्धत्वं तस्याति त्वनात्मेप्रसारणाभावेन ववपीथेति संभाव्यतातो ल्यपि वेति च शाह्नेनलिटील्य
नुकर्षणाद्यैववयिथेति सिद्धमेवेति दिक अनिङ्क्वाविकाद्याख्याव स्येश्लिष्यतीति प्रतीकमपारायश्रपना
निर्देशः श्लिषआलिङ्गने इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् द्विषोषइति विभक्तौ विहितकसस्य पुषाशुङ्ःवाधकत्वव
क्तेः अनिट्इत्यवर्त्तनाद्दाहार्थस्य मेदोग्रहणाभावइति केयटेरुक्तं अत्रापि पूर्वपक्षः श्लिषइति योगस्या
ङ्ःवाधकत्वे यस्माष्योक्ते तदवष्टमेनकैयटेन विकरणस्यात्रपाठस्याप्यते पकाद्यवउपदेशा इति सूत्रेनुदा
त्तपाठगणानावस्यैवश्लिष्टइत्येवपाठितव्यदाहस्यात्यनिष्टत्वेवाधाभावान्नहिदाहार्थस्य भेदकताङ्गीकारं
विनाततसूत्रभाष्योपपत्त्यभावः उभयोरनिट्कत्वेदाहार्थस्य पुषादित्वं तदेशोउ· प्रास्यः भावेनप्रति
प्रसवार्थे श्लिषइति योगे फलत्वेदाहार्थग्रहणोपुषादेरग्रहणेन वाधकत्वोक्तेः सार्थकत्वात्
नचोभयोरिति कत्वेदाहार्थे कर्मणि श्लिषः प्राप्नुतवास्यवाधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्लिष्टद्वस्य समासार्थैकत्वोऽत्र श्वादिपाठवत्प्रमानस्यालिंगार्थे श्लिष्यतेरप्यत्र पाठेनापि सिद्धे श्वादिपाठेन श्लिष
न्नरूपारूपस्याम्यर्थ्यप्रामस्याउ· श्लिषव्यक्तिविभक्तेनवाचाय्यानापत्तौ ग्रह· वाचकत्वासंगतिः दाहार्थस्य सेट्कत्वेनत्वश्लि
षव्यक्तिविभक्तेः श्रतिद्वस्यनुशस्यनुहन्यानस्य हृणोपदिशेषाव्रश्चादिपाठस्यामाउ· वाचकत्वस्य वाद्यन्तयापर्यायो
गात्उ· कस्येयोः श्रवणस्य वक्ष्यालयापातिकवाचमादायाद्गुयकत्वाक्तिरितिवोध्यदाहार्थस्य मेट्कत्वे।
न्नमितिरस्यतुल्यानहृहराणाभावे· णिवृत्वादिविषयेपि विणावाचकेनवारितार्थस्य विभक्तस्य श्वाया उ·
वाचकत्वानापत्या वृश्चस्यादपूर्वादस्यायेनाहि· वाचकत्ववन्तदाहार्थस्याभिद्कत्ववादिनोपि विणवाचके
पनार्थत्वेन दाहार्थत्वेन दाहार्थस्य लेनहाथायोगेनाऽत्र वाचकत्वस्य समनापि समर्थकत्वादितिवेन्मैवं विभक्ते
दाहार्थके विणवाचकत्वे फलमुत्तश्वाया उ· वाचकत्वमिति संशयेऽप्यवाया उ· वाचकत्वकल्पने मूर्कोद्गुरीत्या
विकल्पापत्याविण· ग्रहणस्यानित्यार्थकत्वाहात्मभाष्यासंग्रत्यापतेरिति दिक् यदागमात्तद्गुणीभूतास्य

पू. ली २९

29

द्रुग्रहणेन शक्यते आनेमुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादेषा नित्या अन्यथा पच्यमानः इत्यादौ वकारस्यस्य किंञ्च न
या परिभाषया याविशिष्टस्य सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तस्मात् परिभाषेयं द्रुग्रहणे तत्र युक्ता अकारयोः कंठस्थानि
कत्वमकारस्योष्ठस्थानिकत्वेन तत्र जायमानो दीर्घः कंठोष्ठस्थानिक ओकार औकारो वा भविष्यति
सूत्राभावे तु मननिमित्थो दिति सूत्रवैयर्थ्याभावेन ज्ञापकता न संभवति किंच पानवसार्वधातुके सार्वधा
तुकमपिदिति ङित्वात्मानस्यानोऽङित् इति यादेशस्य सूत्राभावे पारणस्यापाशवयत्वात् तत्त्वेन तयेन ते तिसा
येन तद्वारणादिति ज्ञापकता न संभवतीति तन्न अकारस्याकारस्य कंठस्थानिकत्वेन तत्र जाय
मानस्याकृवत् परिभाषया कण्ठस्थानिकत्वस्याप्यतिदेशादागमे आगमिधर्मवैशिष्ट्यामपिवा
प्यत इति सिद्धांतात् किंचाकारयोः कंठस्थानिकयोर्मात्राद्वयं तन्मध्ये प्रविष्टस्य मकारस्यार्द्धमा
त्रिकल्पेनत्वेन मलग्नामादिवद्रूप ।। ।। ।।

२९

बपदेशाज्जायमानो नारीवैत्राकारएव भविष्यतिस्यादेशबाधकस्स्यात्ततोङि॰ न प्रत्यासत्त्ये श्रान्तस्यनेतिन्यासे
नास्मिन्हिरितिज्ञापकतास्तभवतेवेतिनवीनस्मण्णश्शालवेरटेति ङ॰मोहस्वारविङ॰मणिनस्य श्रम्नेशारवक्षे
नापुंसानावपूर्वङ॰मः परस्माज्जादेः पदस्यङ॰ स्वाविति भाष्योक्तसिद्धान्तेर्थे परमदाधिनाविस्यादौ नदोषाम्लेला
क्वाप्यागोकारवेदन्तर्वेतिविभक्त्यादेशिविसर्स्यपरलोङ॰ मदस्यादन्नपरपरत्वेवेतिप्रत्ययलक्षणानिषेधस्तन्नमाष
ङ्॰भवापेनेस्यादौ पदव्यवायेपीतिनिषेधसिद्धेपृतस्यवनातपदस्यकार्यितेतत्रैवप्रहतेस्यानसिद्धमित्येतत्स्त्व
स्यभाष्योक्तित्वकदेशिनद्दस्तुक्तं नहिकहं पूर्वदाणिशियदस्यारानुलोपार्थवातिकेमध्यमपदलोपकालेनेतोन्नर
पदस्तहणावयपवक्तव्यवाक्षेवरस्कतास माम्नायेडक्तवाद्गमापङ्॰भवापेनेत्यादावपिप्रत्ययलक्षणानिषे
धाप्रहतेः स्वयपादतातपदव्यवायेपीतिनिषेधः सिद्धस्तन्ननिषेधेनासिद्धमित्येतत्स्त्वस्यभाष्योक्तत्वमंगलेत
मध्यमेतिविशेषवस्तोरुक्तं॰ पिपचगावधतस्यादौ प्रत्ययलक्षणमस्तुद्विस्यप्रतिलेपत्वपासिद्धिः सापदादेश्च

पं॰ लीं ३॰ 31

त्रसः प्रत्यय इति न्यासमपवस्तव्यः न चोरः कापनीति विग्रहे स्तुत्यते: पूर्वं समासे उरस्केने त्यादौ समवेन स्या
दे वेति वाच्यम् अन्यस्मात्समवइति मनोरमाप्रतीकमपारायदेशोड्डसेवकृवोरित्य त्रुवर्णेपास्मिनविपिरि
तिपदादिविधौ कर्वर्गारावयदेरुत्यर्थेन सिद्धं प्रादिग्रहणमपदस्यपादिरित्यर्थलाभापतेनोरस्केनेत्यादौ
स्तवत्वन्नेः पूर्वंसमासेन समत्वमादिग्रहणासामर्थ्यलब्धावयाराणं नपदत्वयोग्यप्रातिपदिकावयवग्रहणा
मनेहगामितिशाहूरत्नकृतोक्तत्वाच्यथान्यासेः पिसन्वेनेष्यतइति न कापिदोषः तथा चोक्तं चानीप्सित
ग्रनीप्सितपदाभावे ईप्सितं प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यस्यानवकाशात्वस्यादि।
ति प्रकृतेसत्रे शेषावरकोलोकेनतदुक्तं धर्वसत्रेनमयूग्रहणादीप्सितपरेन प्रवर्तते ईप्सिततमेतदृवस्त्रा
रंभासामर्थ्यादेवन प्रवर्तते अर्थादीप्सितप्रवृत्तस्याविषयइति वारणार्थानामित्यस्यानवकाशत्वादयमा
गावकंवारयतीत्यादौ न काप्यनुपपत्तिरतएवमनोरमायामनीप्सितग्रहणांस्पष्टार्थं नत्वावश्यकमित्युक्तं

३॰

अभिनिविशश्च अतस्तद्योगे अभिनिवेश आग्रहः सन्मार्गविषयक आग्रहवानित्यर्थ इत्युक्तं तच्चिन्त्यं वैयाक
रणमते क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधाभ्युपगमादिति तत्र आग्रहशब्दोऽपि आयजन्तः स कर्ता यस्य व्यापारस्य स आ
ग्रहवान् व्यापार इति क्रियामुख्यविशेष्यकशाब्दबोधाभ्युपगमादिति तत्र आग्रहशब्दोऽप्यायजन्तः सकर्तीय
स्य व्यापारस्य स आग्रहवान् व्यापार इति क्रियामुख्यविशेष्यकशाब्दबोध एवेति हेतुमति चेत्यादौ धर्मिवाचकात्म
त्वदर्शनादिति अस्मिन्नेव सूत्रे व्यवस्थितेति मूलप्रतीकमुपादाय परे तु इत्यादि आहुरित्यन्तमुक्तं तदयुक्तं एतद
भाषत्वासिद्धत्वात् विकृतायाः श्रवणं स्थानमस्त्येव तत एव श्रवणमित्युक्तं अथवा विकृतायाः अविकारस्येत्यर्थ इ
ति तत्काप्यनुपपत्तिरिति समाधानं तु वैतदनुयायिन इति हलि निमित्तस्य वस्तुहितस्यारक्तविकारे अत्र फलोपहि
तस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् वैयाकरणभार्येणापि एवं ननु निषेध इति मूलप्रतीकमुपादाय वैयाकरणीभार्येत्ये
व हृद्धिसंज्ञको आ ऐ औ भवन्त इत्यार्थान्तु लोपाहितग्रहणे फलं अत्र वैयाकरणस्य की भार्या इत्यत्र न अहीनत्वविमानस्यैव पद

पू॰ लौ॰ ३१ स्यात्तु वा अद्धीत्यत्र स्यपदिमात्रावाचकस्येतरपदस्यानित्यं हृद्धिः पूर्वपदस्य वा जितीति णितीति किति च परे इति
प्राप्ते नातः परस्येत्यत्र तरपदहृद्धिनिषेधात् पूर्वस्यैकलिकत्वेनाभावाद्वोपपादितं तत्र ह्रीत्यादित्वाषो।
त्वे उक्तं तत्रयुक्तम् अनेन निषेधाभावेपि नकोपधाया इति निषेधप्रसन्नात्तद्धितेतुग्रहणामित्युक्तत्वेपित
(३।) स्याडुपलक्षणमिदं अहंप्रत्ययभवानहंप्रत्ययोभायीयस्यतत्रापि अरक्तो विकार इति पर्युदासेन नतद्धिते
पिहृत्प्रत्युत्पादनयोग्यत्वमस्तियाकिं विदहप्रत्युत्पादकत्वाभावे त्वप्रयोगमन्यथावतिमितग्रहणमास्त इति
समाधानेस्यपियोविभावयन्तु सर्वनाम्नः स्याड्ढस्वश्च आमि सर्वनाम्नः सुट् अन्नायं पूर्वपक्षः अ
प्रवृत्तौ रेफहृत्त्वानंतरं सर्वनाम्नोपास्य इरसट ततश्च आमि ततस्तत्स्येयरत्येव कर्तव्ये इदं च सूत्रद्वयं मा
स्तु ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥ अत्रोदीचामापः स्थाने इत्येवास्तु तथा सति प्रतिप॥ ३।

दोक्तपरिभाषायाञ्चायोऽनन्तरस्यामित्यावृत्तग्रहणोऽस्त्रार्धिकास्त्रार्थकेत्यादिसिद्धिः अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो
न तद्धितलुकि अत्र न तद्धितस्येत्यवाक्त्वलुग्ग्रहणं माल्लप्रत्याससन्नात् द्विगोरेव तदन्ताच्चद्वि बिल्वार्थे समाहारनिमित्त
के द्विगोःपंचाश्वत्यादौ निषेधो भविष्यतीति विभावयन्तु सुधियः गोरतद्धितलुकि अत्र गोरलुकीति न सूत्रितं
सामर्थ्यात् सामासिके प्रत्ययनावपि वृत्त्माणो धातुप्रयुक्तो लाकिटजनायचेः ऊतिहस्वश्च वामिअनुसव्यवा
विकल्पइतिनसूत्रितं स्वदृन्मतीत्यादौ नष्टतश्चेतिक वाधुतेः श्रीणामित्यादौ सन्निपातेति तु ह्वलापतेश्चभवतेरः
अत्रश्रावोक्तं भवतेर्विति कर्तृनिर्देशान्सदावकर्मणो नार्थं व्याख्यानं च तत्सौत्रेणाकर्त्रर्थे यो लिपा निर्देशादिति न
न्न धातुनिर्देशमात्रेन तयोर्विधानात् शपश्च विकरणात् तेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थे परे विहितस्याशितपः श्रिलसामर्थ्या
देवेद्दप्रत्तेतेर्विति मनोरमाग्रहः अत्राशंकते शितपः श्लिलस्याद्धेधातक व्याहृत्याच विनार्थत्वात् तेनाद्धेधातुकस्ये
टितिद्गणमाभावः न व तन्त्रतितत्रेतीगणिनिषेधः एवमपि ब्रवीतीत्यादौ हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विधीय॥

सू॰ ली॰ ३२ 132

मानोऽव इडित्येनेनेडागमो न स्यात् शित्वाभावेप्याहर्यात्तकत्वात् उत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिके पूर्वं दंडि
प्रियः इत्यादौ त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे परे तद्धितार्थेति रीति द्वयोस्तत्पुरुषो न लोपार्थ
मवयवमध्यमपदत्वानाक्रान्तेति वक्तव्यं मध्यमपदत्वानाक्रान्तविशेषणेनैव माषकुंभवापेनेत्या
दावपि कुंभेत्यस्य मध्यमपदत्वात् प्रत्ययलक्षणासिद्धौ पदत्ववापेनेति णत्वनिषेधसिद्धौ कार्यित्वनिवे
शेन कार्यं इति चेन्मैवं गोचेत्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वमादाय अवङ् प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रे भाष्ये वे
तत्वानित्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावमूलकत्वाभावाय पदेंऽत इति सप्तमी समासे प्रत्यासत्त्या परपदस्या
नादेशो न स्थानिवदित्यर्थो जायते गोचेत्यत्र पदत्वं सवं तेन समासे प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् तच्चाडलेमत्तुन
रपरत्वेति निषेधात् कार्यित्वनिवेशे तु प्रकृते कार्यित्वाभावादुत्तरपदेति वार्त्तिकाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेनैव प
दत्वान्तपरपदस्यानादेशत्वात् स्थानिवत्त्वानिषेधात्त्रावङ् सूत्रेणोच्यते गतिकारकोपपदेति परिभाषया सुबुत्पत्ते : ३२

पाकसमासप्रत्ययपदसंज्ञः ॥

पदत्वयोग्यपर इति मयडुक्तेः प्रकृते दोषाभावात् अतद्धितर इति वक्तव्य पदव्यवायेपीति तत्रत्यवार्तिकं आर्द्रगोमये
नेत्युदाहरणमेतद्वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये पदव्यवाय इति समसमीसमासे निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये यत्पदं व्यवायकं
तस्य परपदत्वं पदत्वाकिंतत्र णत्वनिषेध इत्यर्थः आर्द्रगोमये गोन्यादो व्यवधायकस्य गोः परपदत्वाभावान्न णत्वनिषे
धेन एवं च माषकुम्भवापेनेत्यादावपि वापेत्यस्य परत्वेन वक्तव्यप्रत्ययलक्षणेन च तच्चुडले भकार्यित्वनिवेशा
भावे मध्यमपदानाक्रान्तोत्तरपदत्वाभावाडुत्तरपदत्वे वेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् तन्निवेशेन कार्यित्वाभावाद्ध
त्ययलक्षणग्रहणेनोत्तरपदपरत्वाभावान्न णत्वनिषेधः तथा च कार्यित्वनिवेशः सफल इति चेन्मैवम् सिद्धान्तेपि माषकु
म्भवपतीति उपपदसमासे कृद्वत्पत्तेः प्रागवस्थीकृतेन च तत्र णत्वनिषेधाय पदव्यवाय इत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यप
र इत्यर्थो भवेत् एवं च प्रामङ्गीकर्तव्य न च गतिकारकोपपदत्यादानित्यत्वात्तद्वत्पत्तेनोत्तरसमासे कार्यित्वनिवेशो प्रत्य
यलक्षणेन पदत्वपरत्वात प्रकृते निषेधप्रसक्तिः पदत्वयोग्यपरत्वे मानाभाव इति वाच्यं यत्नक्रीतेति प्रतीकमुपादाय क

पृ॰ त्वेकरणात्त्वत्र बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वात्सुबुत्पत्तेरनन्तरमेव समास इति भावः
ली इदमुपपदमिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं अयमजादिविषित्वेन तगमादेरनित्यत्वेन समाप्तमिति तदाशयः अत एव पत
२२ न्त्यैकरणाइति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेनोक्तं भाष्ये अंबांवेति सूत्रे गवादिग्रहणान्नियातार्थं तेन च्छिद
33 त्यश्वादौ षत्वेनेति दिगिनुक्तं शावदरइति सूत्रीयग्रंथपर्यालोचनया गतिकारकेत्यस्याभावे माषकुंभवा
येनेत्यादौ उपपदसमासेण तन्निषेधार्थं पदव्यवायेरत्वत्र पदग्रहः पदव्यवायपरइति भट्टेरप्यवधेयमंगी
करणीयम्भाख्यानेन माषकुंभवापेनेत्यादौ सर्वसमासेणान्निषेधसिद्धौ समसमीतसमासे पदव्यवाये
नेति सूत्रे वैयर्थ्यं नच कार्यित्वनिवेशाभावेपि प्रत्ययलक्षणासोकारेकार्यित्वनिवेशानिष्फलएव किंच
पूर्यी गाह इत्यत्र गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वपक्षेपि सुबुत्पत्त्येनन्तरं ऋगतीति समासे पदव्यवाये इति समा
मीसमासेकार्यित्वनिवेशसत्वेपि प्रकार्यित्वसत्वात्प्रत्ययलक्षणान्निषेधे ऽइदपदस्याभावान्निषेधाभावेणत्वापत्ते ॰ २२

^ प्रकृतेनद्दमित्यस्यणत्वनिषेधप्र

अद्रुयाडितिमते आङ्ग्रहणयावैयर्थ्यापत्तेस्यातः कार्यित्वनिवेशोऽपिपरत्वाद्वायद्दत्यपदमाह पदत्वयोगपरः विभ
क्तौतएनपेक्षयालोकेऽपिवायजनकपरोवासर्वैरनत्यातीकर्तव्यपवइतिकार्यित्वनिवेशाभावेपिमाषकुंभवाये
नेत्यादौममसीममामेऽपिनदोषःकिंचअजादेःपदस्येत्येतन्मात्रार्थेउम्मरम्भे उहत्यर्थेअजिवपदेइतिसूत्रस्यप
दृग्रहणंकार्यपरमदंडिनावित्यादौमलोक्तार्थेनापिप्रत्ययलक्षणानिषेधेऽमंतपदाभावान्नउमडिस्यपरमपि
तायवमितिविभावयंतुसुधियः अतोऽम्त्यत्र इतिकेदप्रथमैकवचनेऽकारस्येत्वेत्वालोपयोःसकारस्यमका
रेकृतेत्वानमितिसिद्धं द्वितीयैकवचनेआरेःपरस्येस्यकारस्यमकारेकृतेमकारद्वयस्यश्रवणंस्यादिति नचसंयोगांत
लोपेननिर्वाहः सुलोमुलीत्यतोमुलग्रहणानुवृत्त्यासंयोगांतस्यमुलोलोपान्मकारस्याभुलत्वात मुलग्रहणानु
वृत्तिपक्षेवाक्यभेदेऽसंयोगांतस्यलोपःसंयोगांतस्यमुलोलोपइतिपूर्ववाक्यंकृत्वाविषयतातिविरोधःमुलस्यापिपूर्वंतेतेप
णाभिविधिवीदितित्रत्रगिरैवेपमयसमगिरिवेप्रमयस्मभिविवेप्रमयनीतिगिरिवडिति अमुत्तोलोपेप्रमाणां अमोम

प्र॰ स्वरत्वत्रमहद्यं विधायमकारस्यसंयोगान्तलोपेवयोहत्रमितिरूपसिद्धौशित्वप्रत्याख्यानपरंभाष्यमेवव
ली योहत्रमितरत्रसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसिद्धिवत्वस्यष्टक्रमाश्रयसेहलोपानापत्त्यापकदेशत्तंतन्माष्यम
३४ त्रदद्भुतवादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येग्रहोहिनामावेप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यतन्नास्तिकोपस्यना
34 दित्वात्पादीर्घवारणोहिनीयेकवचनेत्र्यादेः परस्यैत्वकारस्यदकारेमकारस्यवत्वोशापादानपरंभाष्यंप्र
कृतेगमकं हेत्वानरत्वादौमनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातविनाशयङःह्रस्वादितिलोपःसन्निपातप
रिभाषयानस्यादितिमितिछेदेसमाधानमक्रेणत्वरकृतात्दरणिविरुद्धंम यङःह्रस्वादितिसूत्रस्यशे
खरेणतत्वेहिसेलमिरत्वादौसन्निपातपरिभाषयासंबुद्धिलोपोनस्यादित्याशंक्यगणात्संबुद्धिरिति
वक्तव्यंयङःह्रस्वग्रहणाज्ज्ञापकात्संबुद्धिलोपेकर्तव्येसापरिभाषानप्रवर्तते नचविशेषापेक्षत्वापि
करणान्वयागोकारश्वपरंभाष्यंवाचकमस्तीतिमेवलाघवात्सामान्यापेक्षमेवापकंसंबुद्धिमात्रलोपेन

पू॰ प्रवर्तत इति नव्यपङ्हस्वादिति सूत्रस्थं हेत्वानर्थक्याद्वैलोपोपपत्तये हल्पदान्तग्रहति व्यधिकरणा ।
ली॰ न्वयाङ्गीकारपरं भाष्यं बाधकमस्तीति मैवं लाघवात्सामान्यायेतमेव वक्तायकं सिद्धान्तिनोक्तं व्यधि
३५ करणान्वयहल्पदान्तग्रहणेति परं भाष्यमेकदेशयुक्तिगौरवात् तस्मात्प्रकारद्वैदंगात्स्य व्यधिकर-
35 णान्वयहल्पदान्तग्रहणं येन कर्तव्यान्तकापि दोषलेशस्य समाधानमूल्यम् ॥ इति श्रीमद्धोतिलसं
दर्भितगणपग्रामसमभात्प्रौढपण्डितविप्रतिपत्तिजन्यपूर्वपक्षसंग्रहः ॥ श्रीकाशीविश्वनाथपुरी
मठतमेकचौरीगलीमेलस्मणचौवेकेविद्याप्रकाशयन्त्रालये ॥ पूर्वपक्षावली समाप्तम् ॥ शुभम्

व्याकरण

पूर्वपत्रावली पूर्वार्ध

पत्राणि

३९

पूर्वार्धोत्तरार्धपत्राणि

६६ श्लो २८००

उ.
प.
१

श्रीगणेशायनमः ॐविद्याविनोदवन्तंविद्यादंविघ्ननाशने तथाविधंमन्त्रदेवंगुरुंदेवा
गेवतांभजे १ यत्नावबद्धोहारिलक्ष्ययेप्रश्नाः पंडितैः कृताः तेषांसदुत्तरार्थायक्रियतेसू
त्तरावली २ तत्रतावत्तद्धातोस्तन्निमित्तस्येतिकिं श्रीयतेश्रीयतेतिमूलोक्तदोषनाशाय
नयकीर्तिमाह सः तत्समाधाने श्राचार्याक्विवंतप्रक्रान्तिकाकर्तृकक्विवंतेगाश्रोणाह्यादिभ्यः
तत्रसाधुरितियतिगोयश्लोयमित्यादिनष्ठाविजंतभूयातोभोःइत्यस्मात्यतिभोयमित्यादे
वधातोरेवयादिप्रत्ययाभित्रमित्यस्यवांतादेशोमाभूदितिनयकीर्तिमाहसोऽइष्टः इकोगुण
वृद्धीवदवजेरितिद्योतपुष्पणोतिश्राद्देवउपदेशाह्वत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादजंतेभ्यश्चावा
रक्किणोःभावेतभोयमित्यादाववर्णपदोषात् समासेऽडृष्टावयत्नतः अन्यत्समाधानेविभा
वयंतहाधियर्इत्यस्मात्तत्रसमाधानांतरमस्मात्भाष्यविरुद्धंतधातोरित्यवक्ष्यशेषवडपृषांग

१

नित्वङि अआयदित्यादौयथान्यासेनवोनादेशः क्वजनेनथानोगवयवस्यैवैवोयादिप्रत्य
यनिमित्तत्वाभावान्नयकीतिन्यासेनस्याद्दोषः गव्यतिनाव्यतीत्यादौनव्यापिकरणा॰
पक्ष्यांविंयावानः देशः यदिनानिमित्तस्यैत्यनेनयादिप्रत्ययाभिन्ननिमित्तस्यैवैवावाना
देशाव्याप्तिनिरिष्ठोननदास्वाभाविकस्यैवैवावानादेशोमिप्सातिगव्यतीत्यादिसामान्य
स्वव्याप्तेनाननसिध्येदितितन्नप्रकाशकाशयोस्पष्टत्वाकिनन्धिनषेधः इतिन्यासपादेन
हिनेचवानादेशानिष्पत्येन्नवाभ्रव्यगव्यतीत्यादिनसिध्येत् नयकीनान्निन्यासेप्राप्यतेइतिन॰
किनीतिन्यासेगव्यमित्यादिवनसिध्येत्वानोपिप्रत्ययेहस्वपतेइतिवहुलेइतिवक्तनेयदाइप्रत्य
येस्वरवद्वलमितिक्तनेयोनवानदेशार्वहुलकाइतिसिद्धोवह्नोवानविधीनोवैच्छस्वंनथापि
लक्ष्मात्तुसरणाक्तेयाइतिस्वल्पत्वात्वार्यनयानक्तनवानअतरावपागिनोयावोक्ता वि

उ. नु स्वरकस्य कारस्य समपाह्नेलस्यणस्य स्मदापुदेशोनकृतन्वान्तुणतदेवैकवस्त्वकार्णानं
पं. विनालस्यणलस्यदर्शनमाशोकनान्नयाकर्नेश्याश्वनात्रगमश्निभाष्यादनत्रगम।
२ मवलस्यदर्शनेशावर्णासन्निश्यामाणएतिवाध्येयन्नकेवानोपोत्यस्यतनस्यश्स्यभाष्या
दृध्यानविषयकत्वाद्ध्तानाशिमावच्छमस्विणितिनह्यातुरिसेतनन्मृश्स्थभाष्यविरुद्धेनि।
मृलेवचनयाहिमकृतिस्यचेभाष्येणावकारः किमर्थः निपमार्थः नेमदृत्तिप्रयोजने
सिद्धसमारम्भमाणाउमेवैणावकारेणिपमार्थेभृविष्यतिरिष्टेनावधारणार्थः नहिंशोक।
षमिसादोपदिष्यादिस्वकेः यत्नश्चसिद्धेवहिरंगपरिभाषायाऽफ्यहृणतापके।
निभाष्येरषणांरनेरूदृयहृणाकर्षेत्लापकेपोहेमादौविभक्त्यादानार्थंतदकरणेऽठि
देपदायुष्मेषु ॥ मः परासर्वनामस्थानविभक्तिः ॥ ॥

हृदान्तोस्मादिति न प्रवर्त्तते इस्मकेन दिह्नापनरउहेवाहस्मोनेयऊडनस्मतेनाग्रहणमिति तन्नार
घ्नेतोलाभात कथमस्यथाइमहइत्यादेरनभिधानमिति विभावयन्नेवनेत्यादि विहितेऊदिन्नः
न्नो न्नाः न्नेत्यादौ वचनाभिधानमिति विभावयन्नेवन्नेत्यादि विहिताऊदिन्नः न्नौ न्नः न्ने
त्यादौ वेवतन्नहृतेः तदकेपरिभाषेउवेवेशो हइत्यापसाध्येवहृद्देः प्राप्ते उन्येनपरिभाषा
श्रयेविनानविधानेवर्णेयेति ऊहिदामित्यमवविदमेवाकोर्थः ग्रमदीर्घेउकारोयमवाधार
हृस्वहृस्वउकारोयमतनः परास्मर्वनामस्थानविभक्तिहृदान्तोस्मादिति प्राप्तस्य न्नः न्नेत्या
दिहितीयस्यविशेषोह इत्यापुदाहरणेवश्चवाद्यवेहेहेकतेलोपोयोगिति वलोपः उश्चउश्चेति
दीर्घहृस्वयोहहेकतेघहीनसुकघः ववास्थानेयोदीर्घहृस्वोऽइकारोनाभ्योपराः सर्वनामस्थान
विभक्तिहृदान्तेनिनदर्थः वोइदमित्यनावादेशाः इदमापिसमाधानेसरिग्येक्तिहेलोपोव्योः

उ. पा. ३
3

इतिसूत्रस्यवकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरुद्धं वेत्यनुवर्तते दीर्घोच्चारणमूठोस्यापरिभाष्य
यात्त्वापकं सेघमारणेणोनिमित्तेन श्रणीत्रडीरवीति हूढो विस्रौह इत्यादि सिद्धेरिति नरपिविंत्वेदीर्घो
च्चारणसेयत्नमूहस्विति विशेषणार्थमणोरवर्तेस्फुटंजनानावनिश्चितिजनोरित्याघार्थमुक्तत्वात्
नत्वेरित्यमापि ऊठ्यकरणे प्रत्यपकरित्याघासिद्धेः यत्नेनोदिहूमित्यमापि ऊठ्यवयकाते नत्व
गलोकिंववक्तव्रुत्रोनयत्नारीत्यस्याग्रेवाहइतिपादित्वावाहः परेनायजारोउदात्तः इत्येवमि
हेऊट् गहणोव्यर्थमिमुक्तावाहन्यादुधानविधानाहाहइतिडीखिपिरपिनाहर्वं इतिभाष्या
पयः नस्याविपेतोदानाउनयपदादन्यनरस्यामनित्यसमासइत्यास्याशेपाठेनत्वाचकपरि र
भाष्यपामाण्येननत्वव्यवस्थितविभाषापरत्वादिहस्वरसिद्धिरित्युक्ते नदापिनवाहइत्युक्तेऊट् र
दिदामित्यत्नोठाकरणेन रइत्यादोस्वरासिद्धिः नमोविकृतेवाहइत्यस्यापिकरणे ॥ १ ॥

वाह्नइतिनीविधियित्तापकमिद्धइतिलाघवंयथायानितयापिग्रमभिधानमेवशरणेनमापिकथ
मन्यथावाहोऽपिसंतापकाद्वेषविनकर्थेनानस्यापिसूस्याल्याविनिनदीलानकर्षेणश्रीमद्भिः प्र
वाहे विद्यारोपपादिवक्लावेनवाहइत्यनेनप्रामःसखोवाधान किंचनसवाल्पयन्नेइत्यस्यवाहइत्या
दौत्वेऽक्कव्यवस्थितविभाघाग्रगणेवप्रमाणेकिंवाहृस्वरसविशेषोहइत्यादौइष्टत्वत्तापक
परभाष्यविरोधापवेतितत्स्याभिधानस्यभाष्यकाराणामभिप्रेतत्वमेवलभ्यतइतिदिक् यत्तवि
भक्तेषेनियमेपूर्वेशोक्ताविशुद्धयायुक्तिसिद्ध ग्रहणेनस्वेहग्रहणेनवेहसिद्धः ग्रहण इत्यनत्व
पीत्यवाक्यस्यदादीनामहत्यनतस्वपीत्यत्रहतोयत्रतवेत्यारावत्वेनप्रागादिशोणानोसुप्रसंत
येवसिद्धत्वपिवेत्यमत्वपियाभिइतित्यासेतेनमहीत्यासेग्रदोषः स्वपोधात्वेनिस्वपोलकूताप्पि
नाविन्यतदानतावनमलतमिलादीनाविधानसामर्थ्यान तत्रादौलिल्करणाच्चेतिविभाव

उ. प. ४

येनस्यादिप्रत्ययस्तदुक्ते ननु विभक्तिसंज्ञा न लाघवे प्रयोजनमिदमलिङ्गत्वशास्त्रे प्रोक्तमिति इदं च
स्वरेणानन्तरदानत्वमिति शास्त्रीयप्रत्ययभाष्ये स्पष्टेन नन्वत्तीयहि त्वमेतद्भाष्यगौरवादिति वर
केष्यतेन नक्तिं यदुक्तेन लाघवेनामप्रत्यायांस्वपो धात्वित्तिलङ्तेषां विधानसामर्थ्यादिति नन
तहि तेसति शास्त्रपरिकल्पनातस्य चैतहि तल्लोपइति सति पातविधानादेवात्तक सामर
र्थ्येन प्रत्ययकल्पनमशक्यं प्रत्ययस्तत्रायां तहि तेनात्मपोत्तक रावं प्रयोजनसत्वात् न
स्यादित्यायर्थे नादित्यादेः प्रयोगफलसमत्वात् प्रातिपदिकत्वमकैयटेउक्ते ननु मध्ये यवाद
इति व्यापारं तु धातोः सम्बन्धिना विन्येव सर्वं विभक्ति स्वरोवाद तेनन लिङ्गं च लिङ्गस्वरावत् परत्वा
द्विभक्तिस्वरबाधने नैषदोषः उदित्त्वमित्येतत् च लिङ्गीन्य मान्तवनेनै लिङ्गस्वरं बाधित्वा वि
भक्तिस्वरो भवति स्वतीयादि ग्रहणेन तृतीयामारभ्य प्रामिदशः प्रत्ययो गृह्यत इति किं च र

६

दानीमोमस्येत्संज्ञानिषेधायविभक्तिसंज्ञेतिसूत्रेणतत्रभाष्येप्यत्यचानिदं चेत्युत्राद चः परं स्या॰
दितिनत्वकैस्यद्वेस्मिन्न्दानीमोद्वंतस्वीकारेदोषाभावे शुकस्थलेतस्मदृप्तास्तफलं विभक्तिसंज्ञा
याः प्रयोजनं इति भाष्योक्तिनेप्राग्रिश्रीयानांत्र्यपसेत्रयोत्तमिदं । तस्मादितिदानीमोमस्येत्वनं दु॰
दिदमित्यत्रापिततेववसंवथ्यतेमाविकावइत्यत्रापिविभक्तिस्थानेत्वष्करणादित्यत्रोवइतिव
नहिं प्रहाविवाचयतिन्वाचाराक्रिवेनादृहतग्राह्य लालिपिग्रापंवाधित्वापरत्वात्यातपदे॰
कत्वाद्विभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्भुतस्यात्वहातीतिक्तेनेनसस्यात् तस्माद्दहतइति विभक्तिग्र
हणंकार्यतस्मादीनांविभक्तिसंज्ञत्वेतिकेचित् यथेवाहतग्रास्तमिदो इत्येवास्तिनत्वा॰
दीनीत्वप्रसंसैवास्तविभक्तिश्चेतिनकार्यमित्यन्येयदितविभक्तिश्चेत्स्यत्स्यप्रत्याख्यानेन
एवाग्रहणंनहिं प्रतिलावत्वात्पारिश्रीयानांमाभूत्वोभक्तिसंपसतेकिंतत्पदायत्वफ

पं॰ ३॰ ८ 5

लोपमहाहीनामयागादिर्घीघनमाद्रो वेति पदिमोयागदिर्घीय इति न कर्तेयेमुपियभीतिवर्तेया

ष्ठनरमममहभिरेः वाम्लदानीमोमस्यययानवनयोकमेवदृतरमेनोदानस्वतनवयकाशिकया।

योस्यष्टम् युणाद्यणोभ्रमणोम्रमोपधापोवेतिदीर्घेभिरेदृीर्घोद्यावर्णायकिपालाचवाय्येभि।

भिरोत्वरग्रनृपः सवापुक्तः मर्कादिभुदीर्घोकरणेः मलेवेकपमाहेनदीर्घेकरणान्॥

ऊनेम्मपिदीर्घोद्यावर्णानयैवोपधायोचेति सुचकरणपवलावचाद्वूर्णे तेत्रलोपश्चमहति

ह्रस्वेतिवचनाद्रकारस्येवदीर्घभ्रस्तम् ८ पात्नपदान्तात् पदान्तात्पकारात्नपरस्या।

नस्यणत्वं नेमर्थः निष्पाणोद्भवाणोश्रमहकसवत्तिवाभावकरणायोरितिवाणत्वंमाभ्रे।

श्रमनोरमापोपदान्तालकिंप्रभ्यातीतिमसदाहुतेतदग्रकेसुवेत ॥ सिद्धेरिति।

गोकानतस्मादानेनरवाभ्यामितिमलमैभाष्येवकारग्रहणोद्धतरार्थेष्पातनपरस्य ॥२॥ ५

नसमूहत्वेननिर्वाहात् एवञ्चबाधादर्शनादित्यनेनापिबहुत्वस्यैवनिषेधः परानुग्रहणाभावेष्वस्मानी
यबहुत्वनिषेधेत्रूपासिद्धिस्स्यादेवेतिपाणिनाः वक्तव्यत्वस्यग्रहणगुणराज्यमितिरधाभ्यामित्यव
भाष्येऽदर्शनाच्चायसामान्यविहितापरानुबाधान्तरस्थानस्थाणत्वमात्रेनिषिध्यतइत्यर्थः नवसम्भा
मित्यत्रापिनिषेधःस्यादितिवाच्यम् पदेऽन्तःपरामइत्येवभाष्येत्स्यपिङ्क्तेणत्वासेणत्वासिद्धयेऽप्या
ख्यानात् एतच्चनकारस्यैवणत्वनिषेधात् शाकल्यपरानुग्रहणाभावेसम्पिङ्क्तेणेनिषेधादाह
न्तेष्वपिनविनिभाष्यदर्शनात् नाहसम्पिङ्क्तेणत्वमहस्त्वेलभ्यमितिदिक् ८ दशानिरयात्यो
विभाषा अत्रउपसर्गादेनयोर्विभाषावाः एवाषधेतिणस्यापवादः शापदेयन्ते होत्यादिवातेरुक्तपः
समासाविनिष्ठित्वंररःदधःपत्योणःदापःधापः इतिस्थनउपसर्गादित्येवप्रः प्रदइतिसत्वेनेदधाति
नाः इदन्तेमाक्तरररानेदधधारणेश्राभ्यापवायव ररःरधः इतिस्थाद्यपेतिणत्वकिवायः १

३. याय इति वसिद्धे विसर्गो व्यासमारितम् अविक्रुते न रदः अरदः अन्तनन्तनम्रुरुषेतमुरुषेनस्मा
५. धेस्तीयासमस्तपमानाथ्यपदितीयाक्रमास्यनेनाथ्यपमर्वपदमक्रुतिस्वरश्यतेतस्मापिद्याय ।
६. वृकावशाको अनेनेकोनेवोमोदोनेस्याद्वशाक्ताविधेतोदानस्यादितिस्तयम् इतिवस्तनस्त ।
6
समासान्तोगेवोत्तरंगत्वाद्वकावशाक्ताविभेतोदोनेनिद्वेतेसतिसिरवनाथ्यपमर्वेपदमक्र ।
तिस्वरःसिद्धपदकिंतत्र अभ्यस्तानामादिरिमिति दानायेंषदःरदपः इतिसाहमर्यदानपानोरवि
रदपयोःस्त्रियांवववनेनदपिष्वपदयमिभाषायाग्रहणेविनैवात्रवेपुवेरण्याहासरपसङ्गेणा
शसमयाभ्यामिदंविभाषायाग्रहणेनानुवेयसनमसार्थ्यमितितापनार्थमितिवासरपसचेभा
षेस्त्रसम् ८ विनः अन्तरमनुवर्तनेनेविनोऽन्तरमर्थः अनुवर्तिकमविनःसमक्रतवेक्रकन
र्थमितिशेवेअस्मार्थेःविग्रमपपमक्रुतेरन्तउदोनइतितदर्थोनतमसमपमाचस्मानस्मानेन । ६

इतिप्रवाचकत्वांशेनैतव्यापकमन्यथाकवचयकावृकत्वेनप्रत्ययप्रसरोगोभेदोदात्तत्वेसिद्धेनदर्थं॰
व्यर्थंसाद्व्यापकमिति तस्मात्तदाननेलिङ्गं उद्धपरे शास्त्रसाधर्म्यानकमह्रिडोरित्यमशेषवेन
व्यसमान्वरेलसावर्यान्नकमतदात्तद्रुग् प्रधीडावर्णायस्वेत्यर्थः हलाङ्गीत्यत्र शनमोसिवेत
परस्तेत्यसम्बाधेनतत्ताभियोगाशित्रप्रत्ययाप्रदानवाधनमित्यकम् प्रयोग्यः परस्मविल
इः यथासिद्धेन परस्तेत्यसम्बाधेनतत्त्वियोगाशिक्षप्रत्ययाप्रदानत्वस्यापिबाधः एवम
कव्यपिघाकृटेर्यहणेन परस्तेन्यसम्बाधेनतत्ताभियोगशिक्षप्रत्ययाप्रदानेस्याप्राप्त्याऽकावे॰
श्चितस्यव्यापकत्वावगणेनमप्रकामितिविरोधः प्रमनवानैरितिस्यंपरिहृीयेते उभयथा
हस्यसवादोपाठोव्यर्थंइतिप्रवक्रकेभाष्यग्रन्थकस्थेदानीकाकवोः स्वरेवृपेवाविशेषा
ऽत्तीत्यकाऽकविसमियागशिक्षन्यायस्याश्ववणप्रमाणाभावइत्यनरपिविभावयन्तु

इ. प.
७
स्वपि यश्तिष्ठन्नोक्तं चितः स्यानेविस्तवयमकृते इत्युदाहृत इतिवार्त्तिकार्थस्तत्रपोभनम् श्रश
शम् तिष्ठन्नयस्य ऊँ इति नमा इत्यस्य यस्य वेदग्रहणमिति कैयटविरोधात् वक्तव्यार्थमिति
प्रतीकग्रहणाद्यवकृकत्वः नमोदानत्वेकार्थ्यचितः समकृतेरितिवचनमितिकैयटः।
विरोधाच्च वह्वकृत्वयस्य यवनीयमकृतेस्तस्यः त्वदोनत्वं वार्थ्योकादिकस्य पनदाति।
कमस्याख्यानपरभाष्यग्रामाणाप्रामाण्याप्रमर्थः तथाहि तन्नहिं वक्तव्यनवक्तव्यं प्रवेस।
यत्रि ईशाम्नाततिनश्तिभाष्यविमानस्य ग्रहणोः उदात्तत्वमर्थः कृत्स्न इति समादयोपि व्याप।
देयिवकस्यावाधिइत्यादा उदात्त इति कैयटः चितइत्यनेन विमतेः ग्रहणेः कचपकावकत्वेन
प्रमयस्य वैशेषा वानोदानत्वसिद्धस्तनस्य चितकरणात् चितइत्यर्थो लभ्यते समकृतेरितिवकु
कजर्थग्रहणादीयनेनेन ऊँ इति नयमकृतिश्च होषरत्वकम् चितइत्यनेनविनतोयग्रहणे ॥ ।

ोऽग्रकाम्यारि श्रुविन्मयगात्तोश्प योगाभावे न वह्नकजर्यामितिक्रम नश्वेगोदाह्निनेव भाग
च्छेवहृ व वह्न भुक्रामित्यादि श्रुकव्यमवेके न श्चकेरित्यादि व यन शोववरयोर्विरोपोद्भावनेन त च
ष्प्रमेमितिन न परस्मात्य स्ववाधेपि प्रत्ययइत्यस्य प्रकृतिरिच्छतपव प्रत्ययत्वे विनाल शाक्किति
शास्वेनतानापनेः प्रत्ययत्वेचाधुदात्तः तवियोगशिष्टः केनचाप्यथेन प्रकविन प्राक्टेर्
हणान्यरश्रेत्यस्यवाधेऽकवः प्रकृतिप्रत्ययविवक्षस्य प्रत्ययत्वे प्रामाण्यफलपारभावाच्चिनेद
त्वनेनविवृतेः प्रकृतिप्रत्यययोरविशेषेणग्रहणात्स्त्रिवियोगशाक्तिस्थायमेवार्थः काक
दृष्टपीत्ताव राभातीति विनइति तत्रैव भाष्येऽम्यहम ८ ग्राइ धातुकस्येड्वलादेः प्राङ्गस्तेता
निमित्तस्य वलादेराई धातुकस्यादिरिति सूत्रार्थः प्रत्ययेवरेग्राई धातुकस्येति किम नृत्य
पतेइति प्रत्ययत्तत्रैव भाष्ये प्रत इहानारीति परस्मवाधेऽविहितस्य वलादेरावित्याधिवापाठ

दृ.
ध.
८

दोषाभावादार्द्धधातुकग्रहणमसमाख्यानम् इत्यादिभ्यः सार्वधातुक इति नियमार्थत्वेनेदमादौ ।
वदोष इति स्थितम् सम्प्रति व्रीहीणां श्रमभाष्यतः प्रागस्येट् स्याभूदिमार्द्धधातुकेयप्रसङ्गश्च स योग
विभागमाश्रित्य यावानिट् समस्तैर्वाणार्द्धधातुकस्येड्विकल्पकम् तत्परस्परविरुद्धं शोभते यदि यो ।
भाष्यविरुद्धः सन्नेनेयं विरोधो हार्दमर्थं तिष्ठति विधिसत्त्वेऽप्ययोगात्त्वेन नास्तीति समाख्यानेन ।
योगविभागार्थेन यामयोगेनेत्यर्थः अनुक्रान्त इति शोभते यत्र आर्द्धधातुकग्रहणमत्र ।
वर्णेकः इत्येतदर्थं तत्त्वस्मासिद्धमीदृशीति सवस्य भाष्येतावदेकदेशिमत्त्वकारदीमायहम् ।
न एवं समस्तमेयोगविभागः करिष्यते आर्द्धधातुकस्येडयवानिट्नामसमस्तं आर्द्धधातु ।
कस्य भवतीति विशेषणत्वार्थः इति वलादेरार्द्धधातुकस्येड्भवतीति भाष्यम् आर्द्धधा ।
तुकस्य समस्तसमाख्यानेयोगविभागस्य नार्थ स्यात् समस्तमेकमात्रेऽपि पिण्डमाकेपवत । ८

घाति ग्राह्ये पातकस्ये निष्कृते भावेः किं माह्ये पातकस्ये निषदाभावे बलादेवं गैस्याय श्चत्य
ये स्याद्विति विप्रतिपत्तिं कृत्वा यद्येतन्यदाभावेऽगस्ये ज्ञायद्यतेनत्यादसत्वेऽपि ग्राह्ये पातकेस्य
द्वंगेतस्ये ज्ञित्यायदपितेशाकत्वानन्त्राक्रियमाणद्वेहांविज्ञास्यामसज्ञकं ग्रमेवलक्षणार
णंत्वश्चकारस्यापीतिदर्शीतं इदंतहिं प्रयोजनं इरमाभून् प्रायश्चित्तेपनरपिनास्ति प्रयोजनं नेह
दारिभः सर्वेपातके द्येतानियमार्थं भविष्यतित्यदारिष्यएवसर्वेपातके इडुभवति नाये
भ्राइति अत्रैवैयदः सर्वेपातकएवेतिनियमस्तु हदाविदंतित्कारसनोः किंत्वविधानानुभविर
ष्यति यनिदस्ते नाकदादेहलन्त्रा चेति किंत्वस्यासिद्धत्वात् न्कोः निद्रुग्रोपदेशिक किंत्वसद्धा
वादिति एवैनापिहत्यात्वाग्रतप्राप्नोति धानेतारीति वर्तनेएवमपिलक्ष्यणाग्रभ्यामनप्रामो
ति एवेतहिंविहितविशेषणं धानग्रहणं धातोर्योविहितः ननुधातोः एवायंविहितः न

उ॰पं॰ ८ वारे पातो रित्येवं विहितः कृत्वर्थानग्रहणं प्रकृतेऽस्मिन्न दृष्टो तो रित्यत्र ह्ये षष्ठीनिर्दिष्टे पंच
मीनिर्दिष्टेन वेह विहितः शक्यते विशेषयितुम् ग्रुपरतो षष्ठीनिर्दिष्टेनापि विहितेः शक्यते
विशेषयितुं शक्यमाद्युपात्तकग्रहणम् अकर्तामीति प्रकृतमुभाभ्यांश्चिते तदुभाभ्यामित्यत्र
तमानमेव तत्रगुण्यमन्तद्व्याद्युपात्तकग्रहणभावेष्यरोश्यव स्मते: नाद्युपात्तकत्वफलं तुर
णभावपक्षे तेन द्वयोरनेनेति फलं तदुभाभ्यामनेकफलिता ष्येकवाक्यतयैतदुपपन्नम् इति प्रसङ्गदार
णं च दर्शयते यावन्नोचेऽस्या निपातिकेनेति षष्ठ्यादि निः सप्तम्यादिर्विति योगविभागेन तत्रापि तेषाम्
न्यथैकयोगे षष्ठ्यर्थात्सप्तम्यादिनिर्दिष्टत्वे च कुर्यात् न वा मन्दप्रयोगे दृष्टारिभ्य इत्यत्र तत्सप्तम्यादि त्य
स्यान्निर्दिष्टे निर्णेस्यारे वम् यानिर्दिष्टेनिनाम्निपेव तदितिवाच्यम् ज्ञापकपरत्वेन विधिरिति निर्द
तभाभ्यामाणपादनिर्दिष्टत्यस्यासाधुत्वात् एकयोगेऽपि तावत्तदुत्तर ॥ ॥ ८

नाश्वत्वौ बाधकाभावाच्च अत एव नान्त्यादस्सं त्यादेरिति सार्थकमन्यथाऽसापि व्याप्यदेशिवद्भावे ६०
नपंचमइत्यादावपि संख्यादित्वाभेदेयथे स्याद्धमेवेति पूरिभाषेदुषोऽत्वेस्याद्धम् अदेषविचारः
मत्प्रयोजनः १ प्रवेन्नादिदम् सपादसप्राध्यायां अनुतमास्यापादान्तस्वेनान्तपदेनतस्याप्र
ह्णात्रिपाद्यां प्रसिद्धत्वप्रतितनप्रवर्त्तमानत्वे धानफलितन्नत्वपाद्या इत्येव प्रतिपरमासिद्ध मित्य
र्थः एवमर्येष्वत्वेषु प्ररिसिद्धे वाच्यामित्यादिकौवानिकानिष्प्रमाणानि फलं गौडभाष्यानित्यादि
सिद्धिः अन्यथा पूर्वं पूर्वं प्रामाण्यपहत्तौ चत्वत्वस्याद्युनाक्तिकेषु सत्त्वमप्रमादेन स्यादिति श
६० हरत्नाकरः माविकद्वातिपरादेभप्रभावसान्याघ्यत्वात् तत्कमाधाने नपन्वापवादत्वेष्य
४० नुनास्तिकत्वापवादत्वाभावान च कृतेमप्रमादेन स्यात् नपवेकृतेइत्यवजनपवाप्राप्रामाविर
३० षेऽशति पतिरत्नाकरस्वेवहा नपञ्चेकृतेइति मूलाभावेन पत्वप्राप्राप्राविति व्याख्यायाइहरा

उ. पं. १०

पालनत्वात् वस्तुनस्तयोर्वापर्यायाग्रणाविशेषेण सर्वं सर्वं प्रसज्येतावर्त्तमवभावं जघन्याद
नुमानिकानां स्वतो नैवा निष्टौ किंचित् किंत्वपर्वेक्षते भयप्रवृत्तिमतोर्मसवत्वाप्तिरेवशे
षेरोकास्तत्वद्युतिर्विचित्रेस्तधीभिः प्रत्यवायपिलोकेनाहार्थ्यत्वात्तानस्यैव प्रवर्तकत्वेऽहेतणा
पिशास्तत्प्रामाण्यादाहार्थ्यारोपिशास्त्रं प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामकत्वेऽनिश्चो हृद्यमि
निशोधिदा। लोकेनाहार्थ्यत्वादिति नियामकं इत्थम् मूकत्वस्याप्यभावः यथाभूतले घटो
स्तीत्यारोभूतलाधिकरणकघटकत्वेकत्वात्स्वाभावप्रतिबन्धिका एवमेतद्विपा
रोस्त्वंशास्त्रे सिद्धमेवं तन्नापि विपारोस्थकत्वेकसंभवत्वान्नेप्रतिबंधकम् एवं च सर्वशास्त्र
प्रतिविपारोस्य सत्सिद्धमित्युपपन्नमेवस्मादतो दृष्टेन च प्रलापः भावारोपस्यरूपत्वेनम
नोरथ इत्यादावरोपोऽभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वात् नवोन्वहस्यारोपित्य २ २ १०

स्यासिद्धत्वमितिवाच्यम् दीर्घविधिस्तामण्णाराश्रयासिद्धत्वात् ग्रसत्समाधानं कर्मण्णोरोमं
थेत्यादिनिर्देशेनयत्रणाम्नानरहस्याःसिद्धत्वेनालिनिर्देवाश्रयासिद्धत्वमसत्त्रहशिवेनेतन्त्य
श्वन्यापिरोविन्यस्यासिद्धमितिनाश्रयासिद्धत्वमन्याहिभावयत्नपाणिना: वस्त्रनत्त्वयोगपर्येनश्र
ब्दह्यग्रसत्ने णात्वासिद्धत्वपस्थेगेरीत्यस्याश्रहत्याद्धलोपाभावेनरलोपणासैवाश्रसक्तः का
र्यासिद्धत्वेरलोपहाशिवेत्यतः परत्वाल्लोपइतिदीर्घःपिहाशिवेत्यत्रलोरंगग्रतिपदद्धयमायर
त्यवद्वेगदीर्घस्पष्टंक्त्वासिद्धमितिरलोपस्यासिद्धत्वाद्धत्वमेव किंचकर्मण्णोरोमन्यत्यादि
निर्देशेनासिद्धवचनेकिमर्थंमादेशालत्वाणाप्रतिषेधार्थमुत्सर्गस्यलत्वणाभावार्थंचेतिमा
ध्येणनज्ञत्यकैयटविवरणाभ्यांणात्वासिद्धत्वस्यैवाश्रयणादरोषइतिदिक् ८ स्त्रीप्रत्य
येचानुपसर्जनेनइतिश्रुनुपसर्ज्जनेनेत्तीप्रत्ययेनतदादिनियमोनउपसर्ज्जनेनभवत्येवकारीषग

उ.
पं.
।।

रोरपत्येस्त्रीत्वर्थेनस्यापत्यमित्यणि अणिञोरनार्षयोरितिष्यङि. न्यसः ष्यङाः हेशोचापि वक्त
पमकारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः परमकारीषगन्धीपतिः ष्यङः सम्प्रसारणं पु
त्रपत्योस्तत्पुरुषे इति सम्प्रसारणं यथाऽनभवति तथा परमकारीषगन्ध्यायाः पतिः पर
मकारीषगन्धीपतिरत्रापिभवति स्त्रीप्रत्ययस्य पतिशब्दपूर्वत्वेनत्वेऽपि परमशब्दापेक्षत्वत
पूर्वत्वेनवात कारीषगन्ध्याशब्दस्यापिष्यङन्तत्वात्कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीषग
न्ध्येति विग्रहेऽतिक्रान्तार्थस्येति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात् ह्रस्वादिनियमसत्वादतिकारीषग
न्ध्याशब्दस्यापिष्यङन्तत्वात्सम्प्रसारणं प्रवर्त्तिताः इत्यपविभाषानकर्मव्याप्यङोऽत्रोपसर्ज
नस्यसम्प्रसारणमित्यादि स्वयकारणात् प्रवसमाधानम् परमाकारीषगन्ध्यायस्मप
रमकारीषगन्ध्यः विनापिप्रत्ययपूर्वेनिरपदलोपोवक्तः व्यङ्क्तिपरमपदस्पलोप र ।।

लोपेकारीषगन्धस्यसुब्रइतिविग्रहेकारीषगन्धीपुत्रइतीष्यते तन्नस्यात् अतः परिभाषैवैवंकारणं ६५
यद्यपिसन्तासमानायोविष्णुपेशवैनरूपदलोपेसत्याभामाभामोभामसेनइत्यादेनउदाहरणा
नयापिसन्तोः ष्टुनेत्यन्नसंयोगः संयोगः संयोगः संपदस्यसत्याभामेत्यादाविववितापीरु
त्यतोलोपादितिघोत्वरविरोधादसंतापामपिलोपइतिवदन्निपन्नपरिभाषा वर्णनेनस्या
प्रयोजनाभरेनात्लीत्याभिमानेनैव वल्लनत्वत्तिविद्वायेत्यत्रयाज्ञारणेप्रत्युदाहरणेपरमर
त्विद्वायेइत्यादौतद्भावनेपरमकारीषगन्ध्याशह्वःप्रत्ययग्रहणपरिभाष याध्वइत्तोन
भवति इतिपरिभाषाश्रयणमनुपसर्जनत्वाभरादिनियमेनाबध्याउत्तमपिनध्योपिध्यति
नैभाष्येपूर्वपदलोपोप्यन्यावित्यम् वहूपनोऽत्यपनइत्यावपिनदापतेः यत्नपोगपदेस
पदलोपोदाहरणे तत्रतत्रभनेरेवसंयोगार्थकत्वेनादोषात् श्रुतयवाव्यवहितेष्टुनवासे

उ. पं. १९

दधेसौधोम्पुरित्युदाहरणम् भाष्यस्तु इकारमते ऽपि स्य हृस्व इति पञ्चयेसंयोगपरादाख्यादेरपवो
चितइति दिश्ति १ इकारस्य गुरुमते ऽन्यस्तु: इकारे: किं वैशेषिकमतः किम् उवोव
गुरन्यस्तु: किम् स्थानेऽन्त नवकरणत्वसितामिति लिटि गुणविधानसामर्थ्यादत्र भविष्यति
नि किमनेन पदेदासेने निवाच्यम् गुणविधानसामर्थ्येनाभाव्यवहिते ऽपि नत्वसृतेरिव
नित्य एवेष्टसमाहितम् तथा शंकास्तु ह्रस्वे ऽन्यस्तु इति पराभावे स्थानेऽन्त्यनाम् ग्रामः गुणो
ऽपि ग्राम स्वत न स्थानि परो कत्वादपवादस्यास्य गुणे कृते इत्यादित्वाभावादामः ग्रामिरेव नेति
व्यपगमस्तु परम्पर समाधानम् विभावयन्नस्मापि यइति पारिडना: शेषत्वर्थ किंत्वस्यां
नवकरणे लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव तत्साधकत्वादिति सूत्र नान्तर्यादिति ग्रणपदु
त्वाभाषासिद्धान्तोपगत इति सूचिते तथाहि दुधेषित्यादावाख्यातस्य धेउपदेश गुरुमते ऽन्ये १९

ह्वइति उक्ता एवं नहि ह्वेङो ग्रहणं स्यात्: ग्रहह्व इति सानुप्रकारनोपदेशे किं कस्मात्पि ग्रहणमवस्याश्च
यमाणे ह्वेञो वकारेत्यादौ वसिह्वौ यइ येत्यादावपि प्रसंगमाणः क्व उभयेन वलत्व श्रुपदेशाय
ह्वणे न करिष्यते कस्मान्न भवति इयं येभ्यादौ उक्रम वाक्येनकं सन्निपातनतिरो यादि न्यन्ह्वग्रहः
णं व्यर्थमेवेति भाष्ये व्यक्षेत्यवेशावरे उन्ह्वइति पर्युदासमाश्रित्य चोग्रोप्रन्ह्वइत्येव सिद्धे
गरिग्रहणमनर्थं ग्रहणं वसिह्वार्थमित्युक्तम् इत्यादि ग्रहणमतेनैवान्ह्व इति पर्युदासः सा
र्थकेनान्यथेति तत्रावकाशविचिन्त्यमेव संयोगे ग्रहणमवतामेव ग्रहणमपत्याईङ्. गतोइत्या
दीनामसंग्रहापत्तेः इत्योग्रोरिति सामर्थ्याज्ञापंदोषोन्यथा न ह्वइत्येवन्नपादिति वेना
वतापीत्योयदि ग्रहणमवस्याश्च यणेर्द्वादेरसंग्रहः इत्याद्येव संग्रह इति निर्दोषसूत्रावान
वन्तनत्वगर्भितमाद्रीतिस्ते नरनकर्तेमशाक्वमणवागवांदेति स्येवास्तन्द याया तत्रत्वनात

उ. ग्रहणादकारगुर्वादेश्चेतलोपेरवेति नियमात्सिद्धेः नवासेरौपदेशिकाकारगुर्वादिवैनैन-
प. ह्रिघ्नघकनियमेयशान्त्वादिप्रभृतिष्वाम्स्यादितिवाच्यम् लाघवेनसामान्यनियमाश्रयणादिति
१३ दिक्॥ अतोदीर्घोयञीतिसार्वधातुके किं केशवः अङ्गनाकेशाङ्घोन्यनरसाम्भितिवः श्रमर
13 केविस्मार्वधातुकग्रहणमास्तमपिवेतिसूत्रनियमारेवादोषात् सार्वधातुकाभिन्नेयञादौदी
र्घोन्नाहित्येवेतिकेशावशाङ्घारावसूहोभेः समाधानन्तरानाभ्यामित्यादावपिदीर्घापत्तिर
िति अतोदीर्घसम्बद्धिपित्वाभावेननलोपः स्वरूपेणेतिनलोपासिध्यभावान्स्वनद्याप्य
पश्चोक्ष्रयविधावसम्बुद्धिपित्वादितिसमाधानान्तरेतन्नप्रकाशिकायांदूष्यमस्ति॥ ज्योतिराश्रयः
स्तोमः समासेऽर्लुकैः संगश्च्यनसमासरूपत्वनतेग्राभ्याम्नरश्च्यातरमरावपवश्च्याद्यइन्यर्थः
अनस्मूलेसमासेवाकेंन्यायातिवः स्तोमसंज्ञकेननवइकारोऽस्तिरित्याधिकाराण किंनज्योतिस्तोमोमोस्तिआत्मगण १३

त्वसमर्थपदविभाषया समासप्रत्ययवास्य ग्रहणमिति समासग्रहणं किं प्रयोजनमित्याह तत्त्वपदार्थ र
कारस्यापरामर्शसूर्यन्त्वन्येन प्रागेव निहतेः भाष्येऽक्तत्वात् बलनस्त्वमूलाशायइस्थपोन्य: १२
न्वविसमनेनीयमाध्यं वायपीनिषेत्वस्य मान्यरायोरितिनिषेधस्यापवादोयंतेनानुविसमनेनीये
तिसेव प्राने इतिवाक्येऽपि ग्रहणेः नवग्रत्येकमिति व्याख्यानात् द्विसंख्यमेवानाप्य ग्रहणमिति
वाक्ये पर्वत्वाहि समस्तान्ये भोक्त्वा मागे हरागे होमन्यो निहोमारोत्येन समासे किं इत्येनेन तद
यिकभीमभोगेः ख्यानामित्यादि विग्रहे किमर्थमिति प्रश्नाशयः ग्रसमासे ग्रहणमिति विरहान्तुरापाथ्यंम
तिनउत्तरमितरत्ये १२ रामाहारामारित्यत्र मूलेजपत्वेवावसानमित्युक्तम पूर्वेचत्वारोमिश्राज्ञपव
मितिमनोरमा ग्रपवादत्वात् प्रवृत्तावपि त्वावत्वेनेजत्वमिति शेखरः जपत्वा श्वामिविषय
वत्वस्यावारितात्वास्यारपवादत्वस्य गनेरितिषत्वं शयाः ग्रसमापरिह बागानराषषशहारोपर्व
षमषय तत्वतनेनोजमबेपदायषपरश्रुपेत जास्थमारयः षडितिनिरंशेनषमस्टकाशयवनेन

उं. पं. १५ 14

षकार इति परिहारेऽविरुद्धोपरविरोधः शोविरुद्धस्याभेदेव उपादानविरुद्धवचनस्यावबोधिनित्युक्ते: किं
वेवर्त्तमानियतागान्विहि न मिलितश्रीकमपारायणत्वहि तुल्यत्वमित्येवमुक्तम् सर्वज्ञासिद्धम् हि
नैतिवचनादिरूपागोदिनेऽविप्रवर्तते शाङ्कवागीतिभाष्याराहरागान ग्रन्थप्राडितहस्याववे
स्यात्सिद्धान्तास्मेवहितेतस्यावन्तेस्वर्वेनगाम्भवागायतेतिस्युक्तम् स्योपदेशेप्रादिस्वकारोनाली
नितान्तार्थेफले कल्प्यम् सामर्थ्यकल्पनायाश्चैवोविनादेवन्वलवाक्लितेतनम्रचे:पिसाहव
थेगोपदेशापदानुहन्याःरोघइतितवप्रकाशिकायांइहव्यम् १० अनेकालक्षिणत्वेवस्य
रोषावरःनानेकालाशीरितितद्वेनोक्तं तन्नयुक्तं प्रवृत्तस्वार्वादेःपक्षेत्यसेवानिषेधहिडिः२
नेकान्त पक्षेः न्यसे वोन्यस्यसिद्धेडिःवेसिद्धर्थमेवेत्यन्तानेतरव्याप्यान्यमेवतेते अनस
साधानेक्रुर्वन्नत्यपिपइतिप्रत्यपाहिनाःपपक्षेतत्वेकोऽल्पभेप्युक्तम् ग्रन्थस्मादेतिनिवान्तवस्मा
नेकालक्षिदायत्वयोनेतितिडिःरनेकालेनन्यार्थेडिःवेनारवपव्यामितिनव्यापियुक्तं शोवेराशारः १५

यः शिव्वेत्यारभ्यात्यदेवादेः केशान्यदलात्तवाप्रपान्याभासावितामिति १८ अदर्शनेलोपः अयमखी
ष्याद्धइत्यनुवर्ततेतेनषष्ठ्यन्तस्यस्थानेपदर्शनेतल्लोपसंज्ञइत्यर्थः नेनमपुइत्यनक्किपोः प्रसं
गान्नदर्शनस्यलोपसंज्ञाभावाद्दस्वस्यापितीतितुकनभवतीत्याह प्रशानेकमेनिनेउकेशेव
देवस्थानेनप्रइत्यनाक्किपोः अदर्शनस्यसत्वेनप्रत्ययलक्षणेननतुगापत्तिरेषइति नचायंशेव
पुग्रस्यः स्थानिवत्त्वेत्वस्याभावाद्विरुद्धलक्ष्याहिभाष्यप्राहस्थानित्यवादुद्धेदेवस्थानिनादेशनावे
निषल्येसेनानोरिव्यादेः कर्मण्यण् अ्रुद्धिः किंत्वदेरीतिस्थानिवत्त्वेनवृद्धिःप्राप्नोतीत्याशंक्याप्रर
ह्रीतिनिर्दिष्टस्यस्थानेयमादेशासनैवस्थानिवादतिसमाहितं प्रकृतेनक्किपोःप्रानिपरिकेप्रत्यय
लक्षणेनतुगापत्तिःप्रत्ययलक्षणात्वात्सुड् नवगोकस्यापणीतिनसिद्धेष्वापः क्यप्रत्ययस्या
पवादत्वादितिवाच्यं प्राक्षाक्क्रइत्यमसर्वत्रेतिसत्रान्नवत्रप्रकृष्यप्रावोसर्वत्रक्कविधानात्
नोकस्यैतिनदोवामनेसत्यापि पवनगोकस्याप्रवत्इत्यादौष्पडनत्वाभावेनष्पड सम्प्रसा

पु. प. १५
15

रणमित्यस्याप्राप्ता गोकन्यायाः समासान्तप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकमनारभ्य सतीयस
मित्यपरमेव सूत्रं कृतम् किंच पक्षान्तरे यथा विवृत्तिर्भस्याढे न हि तदित्यस्य प्रत्याख्यानमिरनुविनैवायत्ना
देशान्तरमेव भवन्तेयाः प्रत्ययेः किंच पाठे नेयमेनन्तर्भिरहेणापक्षस्याप्रवृत्तेः किंच नहि तग्रह
णमन्यतोऽपि विधानार्थं तेनान्वेकपसेख्यानेनाप्युक्तं मिति के एतेऽप्येकदेशीनत्याहि प्रार
हे केरूपसंख्यानमित्यस्याग्रभाष्ये कृते तिवक्तव्यमानरीयः इत्यंके नमासिद्धान्तः केचन प्राव
रिणपाकाइति विशेषेऽजेति स्त्रवस्य भाष्ये नहि तग्रहणप्रत्याख्यानमेवाद्रियेन इति न
वक्तव्यकाशिकायां दृष्टव्यम् १७ द्विगुरेत्यनवार्त्तिके नञ्तत्तनईककाण्ड्सत्तहणानन्त्वेनाना
म्युपसंख्यानमिति तेन द्रोणिप्रस्तौनुदात्ताविमागोमारिद्रोषित्प्रत्कोदान्मावितिग्रन्थकाराः
तत्रपाठितः वार्त्तिके गोदारोवानयोः पाठेमात्रं वक्तारिद्रुवानयोः खञ्पाठस्तञ्पाठान्तरोहु
सिद्धः पत्येवपस्वरमइतिडिविति सिद्धाणसिद्धिरिति समाधानविभावयन्तु स्वाधियइति ग्रन्थमेवनवा

ग्रहणान्नलोपः स्थानेऽचः परस्मिन्निति यत्र यः स योऽनुयोगिकोऽन्तरतिशयमेव यत्स्वरतिङः त्वमिति षा यद्ग्र
हः स्वरनामकेषु गणादिः तदपि स्त्रीशुद्धिद्वये प्रोवादि पाठस्त्रा च पपकोऽनेहत्वयस्वरमः इति प्राप्नोति प
रत्ववयसस्वरमः इति शुद्धान्नग्रहणान्नलोपो रूपसंयोगेऽक्रवितो वार्तिककारेण सूचितम् स्वरकार।
मते न प्रत्ययमवयोवाचित्वं एव ग्रहणमन्तरेण नलोपोऽग्रहणमेव सर्वथैति गोतरादिपादस्य योरिति
वाच्यम् सध्यादेन्तरणोरविशिष्टमाद्यो मध्ये उभयविशिष्टमावर्थमाव स्वकेन गुणास्वरः प्रोक्त पर्यायोपि।
प्रयतनदर्थको पदान्तरणान्नाद्रः सप्रयुक्ते यत्वात्तरणेतामर्थे गणेव देपि प्रयुज्यते प्रयत्नो वाचोपधार्थको
वाचकानेन नामर्थे णोपसंयोगमिति १९ वेदेति अनोगस्य स्वपीति चानुवर्तते अत्र पठिताः वैके
मेवास्त यस्मिन्विधिरिति परिभाषयान्तादिविशेषणे स्वपरमर्थेन सिद्धे विन्नग्रहणमर्थेनावयोगिक
ग्रहणं संभवाराधोपदेशकाऽऽदिवं द्यते · अवाकृत्याह्वानमलौकिकवचनस्थाने प्राकृयान्तमाऽऽदा।

इ॰
१६
16

शास्त्रप्रवाक्यत्वाद्वेत्यादिनिर्दिष्टेष्वस्यामित्यादौ नुडः णामादेशो नस्य ह्रस्वादिलाभावादानन्त्यादिति नयः।
वैनं नङि निकरणेन प्रत्ववेष्वकार्यत्वादनित्यत्वापि स्यानिवन्नाज्ञापनेन यणपि नया श्रियि ङः रामिस्य
ङे ऊो मि- सकेनकश्चिद्दोष इति पक्षः प्रत्ययोन स्थामादेशो नु नेलशक्तिस्तेनायापन याश्यादयश्चाश्चो
नयाङ्गानस्याङ्क्त्वाहारणपरिभाषयोनन्संयाप्रपीन्सेनायावापेङः काश्च्रवर्णपनिङ्गागमस्थिति।
स्थानमपि इति केचित्तस्माद्यनेवलनलृत यह्णगस्थार्थज्ञापनयाश्मादौ सेनामामित्यादौ आमादेशस्य
विनार्थ इति नयावेतेपरत्वादामादेशस्य कृतिमयादाङ्गमाप्रवृत्तेर्यणोरूपसिद्धेः नचाङ्गमाभावेन
ह्रस्वादितिवाच्यम् नित्यत्वे परिभाषयाप्राप्त ग्रहणेनामाः ग्रहणादनपवादत्वे यो आमादेशस्य
विनार्थः नैवं वेसीमानुदेः भावेः पिङ्गाद्ध्रस्वपाद्ध्रस्वादौ रपिप्रवृत्तिस्यादितिवाच्यम् लक्ष्यस्य व्यापका
वैनामायोगनः प्रसंगेति सकृद्गतेति वहस्यानुरोधात् स्यादौ विषये गुनः प्रसंगाभाद्ध्रस्वादाविसदोषा

तेकथमनग्याः टिङ्गते पिपठिषामस्माया यानवादिवस्त्वाहा ःःम् त्वेनयात्मस्पत्रुटोवारणं भाष्योक्तेसे
गक्तेत आगमाटेशोपरत्वानहस्तेप्रन ःप्रसंगाटाटतस्मिंहतेमहत्वन्तिमायोग्नहो ःभावश्नि भाष्यम
तेयथास्तिहरिहस्तथाः अयटेकामिहतेमहत्वस्मा ःटोभावः प्रसंगाश्रयेणयाहस्साहेः मह्नतिरेव।
नभेदोह्यस्तिदिस्त्यमेवश्रयवाभवनाहुःसेनसंज्ञातलयाकिमयोपदेशोः निमतउपदेशापहातुहमा।
सेत्स्यति यमयसेपदेशेशादिभूतेन्यहस्याऊनस्येत्स्येतिआख्यानात् एतत्तुवदइतिमत्रेभाष्येधतिते
तथाहि वेत्तुश्चवणेपाश्चकारप्रतिषेधइतिवार्तिकयमाख्यानायभाष्येउक्तेयकारादीवेत्तुपचणेपो
किंपकारोन श्रूयतेलप्रतिदिशेपकारइति अयपकारेलमेःपिपमयादिश्चइतीसंज्ञामाश्रस्मार
पिसर्वेनशवेपश्चावत्वात्मेनिमायानीतिपेठिताः एहोतविषयेसर्वेजयात्वमितिमाण्यमेश्वायात्वेरम
सोपदेशेतहलोचवेविधानेनचारिताय्यात् अयपदाधिकाराभावात् अनुकरणेचानितिपरमिति

त्तायकाहनितिपरस्मात्त्रकरणासमत्वादवसामेनतदायत्त्रकरणेमनतन् इमादोपदेवनेस्यापीष्टत्वा
सू० त नविदमशुकेनस्यत्त्रकरणत्वभंगाभियाशमह्यस्यवापश्चमकारतात्रुपेति पटतइतिइमादिश्रुश्रुठ
८२ कात्त्रकरणेपात् इताविति शास्त्राणामवह्नसापतेः नैषोवेपर्ण्यापनेश्वमलेविलंरणा ।४ शावांश्वल
17 हितःगार्ग्यशब्दात् ष्फः श्रोयनादेशोयस्तेति चेतितदहितनिमित्तः इकारलोपः नहिह्नतानत्वेशयोजनेश्वा ।
तिपदिकसेनाचर्थ्यात नस्येनेनविशेरेतिसिद्धरूपीषितिनत्रसवर्णदीर्घेणेषिनसामर्थ्याद्स्यातिप ।
दिकत्वेः पिरूीषावसिद्धिमाश्रिमनतद्धितग्रहणेस्यमाख्योनम् गोकस्याशब्दोगर्गादियञन्तस्मात् ।
त्सौस्मादिभिश्चेति कौस्मादिगोकस्याशब्दात्ष्फन् ननोषनश्चेतिवाशगोकस्याततःष्फस्मयेविवद्वि ।
नेनहितसंज्ञायाभस्याकेनद्धिते इतिपुंवद्भावेचापोनिवृत्तिः ष्फस्यषित्वात् ङीष् गोकस्यायणी ।
तिसिध्यतिपुंवद्भावश्चतद्धितत्वपवष्फस्यसंगच्छते पुंवद्भावाभावेयञन्तमविरहात्ष्फोनस्या ।

दितिकृस्यचित्तसमाधानेनप्रश्यते तथाहिगोकस्यशब्दपाठस्यकैयटादिषुभाष्येसमाधानोक्तत्वात् गोक।
स्यतिलषायस्त्रस्यतिवाधिपिक्तियन्तिमास्त्वकैयटादिस्त्रेणापिस्थानिवद्भावएवात् यतइतिवेनयघ्रस्वय।
स्याभावेनेवाचभाष्येग्रामणीरिमयायाम्प्रसंगेग्रामेकिंप्रसंगेवृद्धेरेवस्थानिवत्वाबाहुरिमांशंकायाः
गाण्प्रसंगः किंपाःस्मोवाक्येनेरमकाम्मनस्त्रहिवेतिकिंपोविधानादणःग्रामप्रसंगइतिकैयटः प्रस्मा
पातषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिवद्भावोबोधितएवस्तुइम्यत्रसूत्रएवकिंयःप्रसंगोनास्तीतितत्रप्रयत्न।
लणप्रदर्शमेकदेशिनइतिनत्वम् ग्रामेतिष्ठतीमत्रस्यवेनार्थनिरूपितार्थोधिकरणत्वाभाववनकिंवे
तार्थनिरूपितयान्वयेपियायाः प्रकृत्यर्थस्याभावाद प्रकृतेषष्ठीस्थानेइमस्यभाष्ये नुवर्तितत्वान्त्
तस्वस्थानिवतस्ययोक्तषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाःस्थानिवदितिभाष्येणेवमतार्थेतात्प्रकृतस्येवषष्ठीस्थाना।
रमस्यातु पूर्वनिप्रदर्शनेभाष्येस्पष्टार्थमेवेति यत्तप्रदर्शनमिदिमेवास्तु प्रदर्शनसंस्कृतानस्यलोपर

तितकत्वमुपदेशोः निमाहिमवेदर्शनमेवविधानादिति तत्रेकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणेत्वनामि
२० त तिष्ठतेरित्यत्रमयः स्यादिमादिविधिमद्देनादर्शनप्रतीमापमालस्यामिद्धेः नपदमनयस्य कृदिमादिविध।
१९ येस्यात कृतैरिन्यमायेनेमदर्शनवोधिकासंतास्यामतनत्कालवोधिकेतिसंत्वयोर्विरोधाच्च समावे
शासंभवः इदिमेकमात्राकालिकेकारत्रूपस्यभावस्यदर्शनरूपत्वाभावात नपरस्तेणास्यासंतायाः
वाये: स्यानिर्विषयतापत्तोपदेशोः निमादीनांस्वरूपमात्रवोधकतापत्तिः स्यात इदिमोत्रमित्रस्यत्वयम।
येः स्यात इदिकारोः दृष्टेनेपस्यतामर्थ्यात यस्यकारोनास्तिश्रुतयभूतेतस्यैवतुस्यात चितियभूते।
विकारवतोनस्यात अथ्याः पिकर्षविदंतेदितश्रुतियाख्यानातस्याङ्नामिहिमादिष्वतपरनिर्देशेन।
निर्वाहेतमदर्शनमिदितित्ववचमेव ।१। द्विविवनरितिकृत्वार्थो अयंभावः इत्तसोरितिः त्वर।
तत्रीमासवरतिसत्रपित्तवितमसमेतस्यपदस्येमर्थ्यादिति अथदूषणेवततकरोतीमयदेडुप।

ग्रहघटग्रहणेचतुष्कोणेतीत्यत्रद्रव्यत्वस्येतिनघटत्वाप्रतिः त्वचद्रव्यत्वासिद्धत्वात् अग्रहणे:सिद्धांतेतत्त्वत
ग्रहणसामर्थ्यात्तत्तासिद्धत्वमित्यदोषइतिअत्रसमाधानमिद्रव्यत्वस्यापिसंबंधावच्छेदे:सिद्धांतेतत्त्वत
ग्रे भाष्येनद्रव्यत्वस्यसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वमेवस्वत्वचमितिस्थितम् तद्रूपपत्तिस्वत्वसंबंधेनैवसिद्धेगुरुम्
नतिर्देशात्तदशासिद्धत्वमितिचतुष्कोणेतीत्यत्रैशेषोविकल्पः संपन्नइतितत्त्वप्रकाशिकायांद्रष्टव्यम् २०
इकोगुणवृद्धीत्यत्रप्रयोजनवत्वानिक मित्यग्रहणसामर्थ्यसंबंधत्वरसंबंधेननतिह्रस्वमिति अप्रकेपदः अका
रस्याकारेणरूपेविशेषणानासीत्यकमितिअत्रकेचिद्विशेषंदर्शयंति अकारस्याकारेगुणवृद्धितेपविधेयत्वम
नयाशाद्रव्यादिगुणानामितिनिषेधादेनाप्यसलोपानस्थानवत्त्वतत्त्वविशेषणनास्येवधातिवृसेटीमा
रेभसामर्थ्यात्मविशेषणइतिवैयर्थ्येयमन्नेववर्वरिपसमर्थैयमादावपितिनिषेधानापत्तिः नशसदद्वेतिसूत्रे
गुणग्रहणसामर्थ्यात्नैवपर्यर्थम् पपरतः पपरूरिमादाहुवरजनामितिगुणेकृतेपरत्वाप्यसलोपतिहुमावारि

१०
५९

नाश्यात् अथ केचिदित्यस्य समाधानेऽर्द्धंविति केवलदीर्घस्थानिकग्रहणविषयेन शेषस्य सावकाशत्वे इति गु
णग्रहणमपदस्य न तस्यां ने रणग्रहणमेव स्वग्रहणं नाऽर्थान्त सामान्ये न गुणग्रहणं सामर्थ्यादिजातीय।
स्थानिकविजातीयगुणस्यैव ग्रहणं रस्य विजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्याभावादिति केचिदग्रे थेन क
प्तृपपत्तिः अथ वाच्यविवक्षेहीति स्तच स्याभाष्यरीमानश्रासदेहमयगुणग्रहणं गुणावयवपरे गुणाव
यवोयोः कार्यत्वस्य निषेधपत्वेऽपि ननु विधेयमेवेव समभवतीत्यस्यैव किंपदरिताः वस्त्वनस्य प्रकारान्तरं धातोरे।
वाकारस्याकारे गुणे कृते तेन विशेषणेनेति केचित्। तथापि प्रकारान्तरं दर्शयति। समस्येति हलपदग्रहणं।
नाव्यकृपविभाषया प्रभावात् अथ कथं किं श्लः लवीउपयाद्धयोनवलक्षणयोः चानयोः समाहारः गु
तलक्षणमिति समासस्य समाप्तियन्त्रादिकं रणेन पारेगाव पवलक्षणया याग्रणे इति व्याख्यानमाने यये वि
येनाद्विविशेषो किंसम्भवः सोपि नश्च कः वार्तिकप्रयोजनं समाप्तानयवाः प्रकारस्य भाष्ये उक्तत्वात्।

किंचश्रूयेयमाणेनवार्तिकं संमतेः ॥ यथाकार्यसंप्रत्ययेमाभूद्वक्षुणादातसंप्रत्ययेतिनञ्चयोतं पुंगेनसा
गस्यगुणोलघूपधस्यांगस्यगुणः इतिसामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ तो ॥ स्थपरिभाषापरित्यक्तिप्रदूपवबा।
निकप्राप्तिलक्षिसंगच्छते पुगंतलघूपधस्येतिसर्वेत उपधावतो ॥ गस्येवेनहिलघूपधस्येतिनिय।
मार्थं स्यान्नैवेहितोहितेमारोगुणः नेपयतीत्यादौ नियमबाधेनगुणप्रवृत्तिनदीपितस्यप्रदेशिवड्भावे
ननत्वात् ॥ १ ॥ किंतिप्रतिषेधेननिमित्तग्रहणं कर्तव्यं किंप्रयोजनं उपधारोरवीमर्थेनवकं कर्तव्यं कापका।
नुप्रतिषेधोभविष्यतिपादद्यमिकोनलहलेनाचेतिसनः किंत्वेषणालितनलापयसाचार्योभवलपा।
धानुपधावानस्यापिनिषेधइतिगेयथः श्रयकेचितनहलेनाचेतिसन्नरस्यनैवेपर्ण्यंहलस्येतिसनिडागि
तिदिवेः यलोपेः भ्यासस्यअभ्यासलोपेदंभस्येतिहलंताच्चेतिसनः किंत्वेधिपसनीमग्रनिदितामितिन
लोपार्थनानकिंत्वस्यदंभग्रेमेवसिद्धेहलंताच्चेतिसामान्यस्यारंभात्समाधानेत्तसनिर्देशोर्भसम।

ह० २०
२०

कितिसन्नीकोयुल्हंभेरितिलवुनोपायेनसिद्धेहलंतावेतिसामान्यारंभात्समास्तदंभेरित्येकेसनि-
मीमांचुरनोपायेनसिद्धेहलंतावेतिज्ञापकमेवेतिपंडिताः वस्तुतस्तु दंभेरित्येकेसनिमीमांचुरभल।
भ्याकपदपरामर्शः तिनिमीमांसोरोनम्भमाहयोमित्त्वतिरित्यतामाहेगुणाभावार्थं हलंताश्चेतिस
नः किनार्थमावश्यकं तथासनीवंतर्द्धेतीगगमाभावेदिग्बंधितामादिसमारंभेपवसिध्यतिज्ञापकमप
रभाष्यस्वमाशयः प्रतिलक्षंलनलगोभेदः यद्यपिनलोपामागमाभावेपोश्चेरितार्थौविधिपित्वया
गुणपागुणनिषेधार्थौ हलंताच्चसवर्वितार्थौ ज्ञापकंवेतस्येति ८ नलोपःप्रातिपदिकांतस्य।
श्रुतग्रहणमत्रज्ञापकंपरस्मैपदाधिकारः ततकविनष्यानवष्ठीकविरवपवष्ठीतेनसाध्रुपपामा
ष्यमतेवेरोरस्थानवयवषष्ठीत्वेपदावयवमतोमैसवरमर्थेनूसवेताविमाहेवतत्सिद्दिरमध्याहसवानि
मैवनिशेषात्वेरुभ्यितेवस्तुतस्तुयायोनाहेतत्सुभ्यंनतग्रहणंस्पष्टार्थमिति पदस्येत्यत्रभाष्येपतितंतत्र

हानलोपेऽस्य कम् नोववाम्राम्यान्तैनेवबहुर्घलिनिणियबहुीस्यानेइतियोगोऽन्यग्रहणेवनकार्यमिति
माषमाशापः २२ तस्मान्नपोनः पुंसिनत्र अप्सोनुसंसिद्धिस्येवमनुमस्नपूकः सवर्णोऽस्यतोऽकस्मनुवर्णो
कः परस्परासोनुस्यादिमर्घः परत्वानुमिपष्ठान्स्यपमपोदिति पूर्वसवर्णदीर्घसंयोगान्तलोपसिद्धा
मानिमादिविहस्मादावकः परोनयाम् पतानणः पश्चेपमवापिशुनोऽनुशासोविमेकादेशशाकारेणनो।
शासपरत्वाभावइतिदोषाभावइतिवेन विषयपरस्मादावालोपानोरिमालोपश्चैवस्मादपिविपाववः पर
स्मिन्निषिध्यानिवत्रावेऽकः परः शासइतिनुमापमेः पूर्वमोसमासप्रमाण्यानपदेतनदोषः अष्टाविम
योशादेशेश्रानेकृतेनेस्यादितिवाच्यम् नकारसंबन्धेपरनिमित्तेवद्विरंगमेनरेगेनुमिकर्त्तव्येतस्यासि
द्धत्वादकः परत्वाभावात् अथवाश्रोशादेशः क्रियते श्रियनिषुस्मादोत्तविरेणवाधः अत्रसमाधाने।
ऽवेतस्यपियइतिपठिताः अत्रेदंसमाधानेणमानिमयपूर्वसवर्णदीर्घेनिमित्तानकृतेपश्चान्नसकार

मनुमापकत्वि: प्रतिसामर्थ्येन शब्दं लभ्यम् वेकार्थकालकालपदेशः तत्रोगेः इत्याधारि: तिन्नेकत्वे संपो भागेन तो
९. पण्णसित्सामर्थ्यमि: प्रवण्डेः स्फिरत्वात् प्रपञ्चेन तस्मा दिति वलिगम् प्रथमित सामर्थ्ये तु हिकत्वे त्वनु स्वस्य
ण सामर्थ्यादिति यों नकारादेशोकत्वेन तत्सामर्थ्यादिति वाच्यम् सत्वापुत्रकः शेषिणारमवतु मोनकाण
२१ देयासवाविनाथ्यात् शासः अकारसोरणोरणर सच स्यभाव्यरीमाशासः परत्वात् श्रमसःसमावयपवषष्ठी
मातिर्वाध्या किंचमिति सामर्थ्यादेकः शासोः विपयेतु स्मादिति संख्यः कथं तु मापत्वो हृपासिद्धिः तस्मादिति
हतेत्व नदोषः शासेः वो मंभवादवीतित संव ध्वेतेन तस्मादित्यत्र संतत्सममहृत्माः चोनुमितिसंयेदोष।
रतिवत्र हितमानि स्मादेशात्त्वदोषस्वारणेति दिशा प्रयणे प्रत्ययमित्केपारतिस्य कारा शयः शासो नः वृक्षीम
पितपुत्रके अकः शासव यवेः विसर्वेपरयोरविनता देवापत्तेः एकः सर्वपरयोरित्यधिकारेपंचमीसप्तमीचैवे
कस्मादितिमनवापिकेत्तिसिद्धेनात प्रवीतिति निहूते वत्तवयमाणनात्फित भाष्येन तस्मा किंपतान्गत्रिति ।

मामेतेरोषानसोपलत्वाणामितिममहोषोनयवश्रोशाहेशाइत्यकम् ननश्रोइमकेसर्वादेशासिद्धेशि
नेकार्थे अथश्रोशादेशाम्नहिंसेहिताषानरभ्य श्रोविमक्षेगोरवमसंहितापानष्ठाभ्य श्रोइतिगौर
वंपव शेशिकर्तेकेनस्थासोरत्रमीयमानमावेयउपिवहिंगे नथापित्रमागमपववहिंगतः अथस
पुंल्लसमाधिकेनापेसत्वात अथेत्वानवहिंगत्वेनास्तीतितत्वप्रकाशिकायोहुषितमेवकिंचन्नमिहाते
तानमोरवप्रकारमकारयोरित्संज्ञाकतेष्वमिदवइतसोपाद्यिमाःखःपरत्वेवोपनीयसंयोगांतलो
पेपदसंयोगसंज्ञाप्रयेस्मनेइतिपाणिनेरनियोक्तानटपतइतिपुंसनाम् यदितस्मादिमाप्यसम्या।
त्सेनेःतिप्राग्रहलहिंपासोनःपुंसिइसयाकोदीर्निर्दिश्इतिएर्वसवर्णाइतिचानुवर्त्तयंवम्याविपरिणा
माकःसर्वसवर्णोदीर्घोसरस्पेतिव्याख्यायतेकिमनेननतस्मादिमनेनेतितत्वप्रकाशिकायोमरुम ११
हलसाभ्योदीर्घान्तमतिसीति० अथमनोरमायाहलन्तपसोरिसेवमहजपितस्वचितम् तत्रशाहूर।

त्वमस्वंदति सोऽनुपलब्धाणमसमर्थ्याविभागाख्यमिति तिनसिद्धेति श्रविभरस्यतिस्मिन्नेहत्वासिध्यायोगात्लो
श्रु. पेरीरीतिलोपेसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्तहुलोपश्रतिदीर्घोनस्यादिति श्रयंग्रंथः श्रेत्वरविरुद्धस्त
२२ चरिश्चत्वारतिभाष्यस्ययोगात्सूर्वेयमसिद्धमिस्यशर्वेषदेनलोपस्यस्यग्रहणंबोपनादिद्धके श्रयेस्य
विलोपपरिहारः भाष्ययोगेणासाधुत्वस्याद्यतिपदेसलीकारादितिग्रहणेनेतिस्योर्ग्रहणपदेश्विनेनतप
वसाधुत्वेभाष्यस्ययोगेनसाधुत्वस्यास्यसतिपदेसलीकारान्नसूर्योकर्तव्यापत्राशुगमःतिपेक्षिविशलो
तिसन्चस्यभाष्यादितिपरिणामाः वस्तुतस्तुश्रेत्वरोक्तः सम्यगेवपितरान्नमिसवस्यचकारसिद्धेनेऽ
पिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादीर्घोनस्यामेतीतितरामीतिलोपस्याश्रयासिद्धत्वेऽपिसंयोगांतलोपस्या
सिद्धत्वेनोक्तभाष्यस्ययोगेणावयवानपुनरस्ययननेरसेवकर्तव्यमग्रहणंयोगविभागार्थंमेवेति।
श्रुनेतिकश्चिदसिद्धत्वमेतिव्याख्यानायस्ययोगांगानितिश्चिस्यनातिप्रसंगः ॥ श्राप्रथयोग।

विभागार्थं नेतिष्ठ नेतिनदासिध्यर्थत्वा अतएव अयमयः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः अनर्थो इति भा
ष्यस्य अर्थे सिद्धत्वेष्टपयन्नियत्नि अयवाकस्यमप्रैवतास्मर्थेन स्पष्टोषः संयोगा इमादिवार्त्तिका।
नियोगविभागासिद्धानीतितत्वम् १७ वद्अजहलंतस्यातः हलेताव इमेवसिद्धेवद्अस्योग्रे हृए
अतो हलादेरिति निवैकल्पिकदीर्घवाधनार्थं नत्रवद्अस्योरच् इमेवाल्ल अनग्रहणस्यामर्थ्योद्धल
न्तस्याच् इमर्थो भविष्यतिवद्धिअस्योरवयस्याच् इतिनार्थः अतोल्लांतस्यमतो॰ नेइमस्पष्टहृमेवसि
द्धेतस्यैव पर्य्यान् अनेनार्थत्वेतनास्तिसिविवृद्धिः परस्मैपदे विमेवसिद्धे॰ अनिगेतार्थमिदमिम
पिन अविकीर्षदिमत्रपवहोपाविति वचनाद्दतोलोपविधानात् अयासीदिमत्रवृद्धौनास्तिविशे
षः यानेतानासिमनेनसिध्यसंभवात् नेदनदाहृभोष्यकारः पवेनहिरदमेवहलन्यग्रहणमत्र
नेहलग्रहणमनेमार्थम् अनग्रहणमतिगार्थमिति अभोदीदरोदीदिमादिसिध्याः॰ वृत्तोतर्पोम्

१० यणोःपिविष्यर्थमित्यर्थः अमयाव कार्मीरिमाद्दावण्यतिप्रसंगःस्यात् नह्यके भाष्यसिद्धांतेनयवा येव
२२ नभवतिपदिस्थिवानेतर्थ्यविशेष्यनइति अष्यानिगर्थमितिभाष्यस्यायमर्थः अगग्रहणाभावरकृ
परिभाषोपस्थाने अभेक्तीदिमाद्दावेव स्यानन अभोर्दीदिमादाविति श्रेतग्रहणेनस्पष्टार्थमस्या
ष्टलोःचरत्वप्रमानेअन्तेतागस्यहलःस्यानेहृद्धिःस्यादित्ययमण्यर्थश्च शोकानेतिकेयदेसष्टार्थ
श्चैपविकारोःउचितःशोविरेस्पष्टत्वात् २५ नपदांताद्गोरनामविशेष्यविशेषणाभावादेवांतप
द्लाभस्पष्टार्थेतदितिशाबरःपदांताद्वितिसमेशालेवश्रेतग्रयग्रहणंपदांतकार्यार्थ्यअमयापदविधिवा
पसासमर्थपरिभाषोपस्थितेरसमर्थेतिष्टतिआमारीक्षयेहरदेववदनरमाद्दोनस्यादित्यकेतस्याप्यभावः न
पदांतादित्यत्रतनसमर्थपरिभाषोपस्थितेःपक्षाभितसत्रतदुपस्थितिरेववनपदांतादित्यस्यानुपस्थितानामिमस
वेयष्यांपतेःसमर्थपरिभाषाप्रतिविपरिस्थित्येवनपदांतादित्यस्यासिद्धवोनतस्यासत्रोपस्थितिरितिनश्रवंस्य

विरोधःश्चे

वयेष्वेति पेक्षिता: न च हेतावादि समर्थ्येन विधिर्विसर्गस्थानिसम्बोधनार्थमेतद्ग्रहणं नेन समासप्रसङ्ग-
विधौ श्रुतिनिषेधः इस्मादिवार्तिकस्य चकारेणापि बोधनमिति नासर्वम् किं च ति ई ऊ तिङः इस्मयातिङ् एव-
तिभवतीस्मादेशमाभूदितिनिष्कृतम् न चैतत्समर्थः इस्मेव सिद्धं तत्रैकार्थीभावापत्त सामर्थ्यमिति द्वि-
तीत्वापकामस्य कार्येण: पिकविन्समर्थ्ये परिभाषानुपपत्तिः एवं न किं सिद्ध्येदिति प्रदेशानादेश अन्यग्रहणम-
पिसमृष्टार्थे किं च विशेष्यविशेषणाभावे कामख्वा रस्यापि बोधनार्थमन्ग्रहणं तेनोत स्वपस्यपाद
संयोगपूर्वान्त उदाहरणं वृक्षमञ्शाकाय यो: संयोगपूर्व: स्कारोय ग्रामणीपूर्व इस्मादिव्याख्यानेन भा-
षे संगच्छते अम पयोकारांतस्यासंयोगपूर्वत्वग्रहणोस्कारांत स्येष्यपूर्वेन ग्रहणेवादा सुधी इस
य हेल्व कृस्माङ्कारान्त यमपस्यासंयोगपूर्वन्त्वाङ्कारो यो: संयोगपूर्व इति व्याख्यानेन न दोष: एवं से-
कीर्णयमत्र यथा तर्पस्य दंतस्य ग्रामणीपूर्व इस्मर्थे प्रत्ययेवसानपि पूर्व इस्मत्र स्यादिति येनेमपच भाष्ये स्पष्ट २९

२

प्र॰
२७

इ. सिद्ध. सोऽस्य प्रथमाऽि.द्वसीमेव सिद्धेद. सग्रहणं स्य हार्थ मिति पञ्चितोः द्वि.द समस्के ः प्रसय ग्रहणं नाप।
सापदांनादिमस्य संबंधे देवादिमादानस्यानियमात्सदानादेड्रोऽनिर्दिवत्रूपं वैद्विद्देसोऽ कारस्यैवेति पुं
सोः स्वाद्वितिन्नन्वाद्वि.सेकदेशास्यासानुकरणादिकाकविग्रस्यतीति भवति न स्पदे वदेनाः स्यतीमादावे
वयवृत्तिः स्यान्वकृतिवदनुकरणमितितिदृशोनद्वि.दसः सेभवान प्रवृत्तस्यार्थपदेसमकियादपा।
णोकस्तितोनास्यासोः थेवलाद्व अतपवनमस्कुसेमत्रनमः पदस्यार्थवन्वेनोपपदविभक्तिरिसने।
नदितीधावारणेनत्वर्थवमपरिभाषयानमस्योः नर्थकत्वेगतिसंज्ञाविरहान्नमस्त्रस्योरितिमन्वसेवा
न्यपति: श्रन्निनस्यनग्रहणेः नर्थकस्यापिग्रहणाच्च ममपाग्रमयपारितिममयपोद्देसोग्रहणरत्वन
सापरिभाषेवनास्तिकथममयाबार्थोऽइ.सोग्रहणाञअर्थोनद.सेक्षमपिनपुंकेस्वसस्येतिहृदेमपकारायमे:
ऊोतरसोनपदसेवध्यतिपरस्येनिनार्थेः नन्वेवनहिंपदः पहांनोद्वि.दसश्रुतिइसोस्यातीतिवावकथेदर्थकस्तुसा

न्नसंवं पिनोल ङः स्थानिकस्यापि भेन्नः सिद्धेः दृष्टश्चेवान्नुवृत्तिरिति पठिता: वस्तुतस्तु सार्वधातुकमपि
ङिति न स्यादीमे ङित्वार्थेनेन हलो हृय इस्यादावननाभिकेव्याप: शदिज्यादि ङु सेश मारण्णदिसेन्स्य
निनवनिङः पित्सेत्ताविद्यानाहपिति निङ् ङुलेभ इति वाच्यम् निङ् सेत्ताविधावोपदेशिकपित्त्वा।
स्सामर्थ्येनाग्रहणान्सार्वधातुकमदेशेन पिङ्ग्रहणमेवास्तु किंच श्रपिङ्ग्रहणमसंयोगाल्लिट्
किदित्य त्राथमपि वाच्यम् पिराद्दुधानकयोरिति न पितिङितीति निषेधाहोपदेशिकपित्त्वं
वधवत्तेनेति न दोष: केचित्त्विति चेन्नपदेशेऽपित्पदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणेनाभ्यस्तस्याविपिति
इति निर्देशोऽपि इतसंस्तकोप: पिदोपदेशिकस्य त्वयीस्यावयपकत्वेपि शाहे ङु भयगनिविधानानस्य
गदानेङि ङुङपदेशाहृ सार्वधातुकमिमपिहि ह्रस्वमानेपवेष्णवो पिति हृदादिभ्यः पितिनह्रस्व
समयम: पितिपकपितिमग्रहणं नपितोदीर्घेः मातेरे संदेहपनेरेवस्यात कृत्रिमपितोग्रहणसमा।

२. वेत स्त्रीलस्यैव वा भावे स्त्रलिङ्गः न स्यति पटत्वा नामलित्त्यावत् हरिद्धीमा दोति ङतिङ्. इति निचानानामलिः ङ
भयोः संज्ञा संज्ञयोश्च ग्रहणं सर्वेषं पदेषु त्वम् अथापि संज्ञा न क्रियते सार्वधातुकमदेशे भसंज्ञितिनिर्देशो भस्त्व
२८ तिङ् शिदिति सार्वधातुकसंज्ञा योग्य तिङ्स्थाद्दे धातुकयोरिमादित्यार्द्धधातुकान्तिङ् शिदिति वक्तव्यम्
26 लिट् चेति वचनं तिङ्गमार्द्धधातुकत्वं यच्छितो संभवन्तमतिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्य तेकार्यमा
वधातुकमपि शिदितिति तिङ् शिदपि शिदिति वक्तव्यम् तिङ् शितिपरिगणनं यथा तेरिम्भ चार्थे विहितं तिङ् शि
ति परविधानाल्लिङ्गे लोड् हस्मादौ कर्मशासिनं दोषः शिरार्द्धधातुकयोरिम चौर्द्धधातुकस्याहृ च यो ।
ह्रीहीनि मा दोनगुणः अपि तः शितो रिः नेत्र चेरिः नीति गुणो ङ्वो यत्नि वा क्षेपनह्वि धातोस्तिङः शिद ।
र्धिदितिवक्तव्यम् विहितविशेषणत्वाददोष इति केचिदिदं ते २८ ईड्डपदस्य वाममयस्य अवा ।
मूलेप कादेशप्राप्तं निमित्तविसर्गः स्यात् नेन सदेशेणतषः कस्कादिषु भ्रात भ्रमस्य पात्वादित्ति ।

श्वयर्वपदः षत्वतुकोरसिद्ध इति षत्वे कर्तव्ये पकारादेशस्यासिद्धत्वाहिड्डुपपस्येमस्याग्रहणेः कस्का
दिपाठसामर्थ्यात् षत्वमिति मानः कृपेमादेशो कैवनास्तीति तत्र पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैवासिद्ध
त्व मिति भाष्यसिद्धान्तात्तेन तापकात्वं सम्यगेव मेन परिवीश्रुपरिमीश्रु मादेषत्वमिति भावेन ।
भोकिपिग्रहिस्येति संप्रसारणे श्वेवद्रूपेह्ल इति दीर्घे श्वादेशस्य मयपोरिति स्वपः सम्यषत्वे कर्मध्येप
दोतपदाद्योरेकादेशाभावात् श्वेवद्रूपस्यनासिद्धत्वमसम्यगः कोरणवत्वपानादिणः परत्वाभावा।
त्स्यषत्वे नस्यात् पथाहुके क्वमिमखापिसिद्धपकादेशा इति केवेतिन कुन वस्तु नस्त्वरपणः
सेपसारणमिमत्र सावः संप्रसारणमिमेव स्तुयमस्तु संप्रसारणावेति मास्तु हुके क्वय ग्रन्थेक्व
यमिमत्र वतड्डः निर्दूमथें: षमवक्र पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्ध इति नियमोस्वीकार्यः पवेवधातः
पुत्रशब्दः कस्कादिषु विधर्थे पवनतापक इति समाधाने विभावयंतनुधिय इति पंडिताः वस्तुत

१. ल इत्येतच्च मिमादावसिद्धत्वेऽपदान्ताहितिनियमे विनानसिध्येदतो नियमोः यमाद्यपकपतनियमाश्च
१३ यणान्तेयमायणाश्रीयस्यासिद्धपकारश्रोऽइतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकेकर्त्तव्येभवति शाकल्यपरिवीषु०
27 यकेऽक्रयेऽइतिवार्त्तिकोदाहरणानिनियमेएवसिध्यन्ति श्रयनियमेयोकिन्नेभाष्येपदेपदान्तपदावोरे
कादेशोःसिद्धस्तर्हि श्रोषधोत्वधीतस्यासिद्धत्वाभावेयणेयामोतियासिद्धत्वंसवर्णदीर्घेसम्पकृत्वविस
गोकः ऊतइति कृपिकृतेश्चविहितेनेति मत्वेनचसमाहिते भाष्यकारेणैवकस्मादिद्भ्भावः ब्रयस
पाठाद्देकादेशामरम्यनयत्वमितिमापकस्यसज्जातीयापेक्षपारुपोः परतयवनयत्वेनेनशाकल्यमे
परिवीषेमारावदोषः यवन्नकोऽसिद्धस्तत्रपूर्वपदान्तपरपदावोरेकादेशोऽसिद्ध इति व्याख्यातम्
नत्वेवभाष्ये नेनपदान्तपदायोरितिनियमेसिद्धे सिद्धेयुग्यत्ववच्चमिमादिपदस्याहेनपदयोगयोऽसिद्धस्ते
श्रयेऽस्यमेवेतिभाष्योदाहरणमयरिविपूर्वसेणः किंवनस्यनणभावः परिवीयेतिलवंतेवनतकृष्यनभिया

यते

नइकं प्रसपतलेणामिसच भाष्येवसति अत्रपरिहारः ह्रापिपरिविरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेनपरस्या
दीर्घत्वं भविष्यतीति आशयमाह कैयटः सतिमतियेनकार्यं भवतितत्र प्रे॰विभवतीति सूत्रार्थः परि।
वीयेमाहैव सतिप्रसपेदीर्घोटष्टोनः त्रुमितिपविवीरिमपञ्चपिदीर्घत्वमेव भवतीति एतेनापीत्यप्रेहे
सचक दीर्घौटष्टौनोनाचकमसिद्धः त्रिपुकैव श्रुतएव श्रोवपीत्यथासिद्धनाम्नपरस्तिभाष्यप्रयोरविरो
धइतिकेचित् २॰ आदृङ्गादीनाम् नचाज्ञादीनामपितृङ्.तृङ्.तृङ्. दिवमद्वेवास्त्वकिमनेनसूत्रे
णआटश्वेति अटश्वेमेवास्त्र अत्रपोहसन्निसमाहुर्गोगणमालवयोरितिस्वपोःशगमिहृदिस्वना।
अटश्वेमश्रोपसर्गान्हृतिधानाविमनोधानाविसयद्वृष्पनेनेनयान्नवयवेःश्चेवहृद्दिरिमनदोषः।
आपनयारसयवत्रइतिवक्तमशाक्यःवक्रुश्रेयसैपसैरमाहोहृदिवांधकमनोगुणइतिपरस्रूपेमा
भूदितिप्रइविधानेनवक्रुश्रेयस्यामिमाहोतङ्वाधनेनचरितार्थमटश्चेतियान्नवयवेःश्चेवप्रवर्ते

तेऽप्यादिसन्निवृद्धिः ऐचेति निवृद्धिरिमात्रस्येति सवर्णस्थाने वरेयः अथ धातोः स्थानिवदेव ग्रहणमेवास्त्वित्याती।

१० ऐप्यते मात्रो वनदोषः अतो गुणो नाऽऽदेश इति मात्रेन सिद्धत्वात् एवं च वृद्ध्येकादेशस्य मात्राद्वयस्येति निवृद्धिर्द्विविध

२८ यपरत्वपवापकत्वमयथावृद्ध्येकादेशस्य मात्राद्वयपररूपस्यादेवमुपानयाऽस्तके स्याद्युपागोदीर्घोऽन्तस्यान्ता

२८ त्रिपररूपशंकानयापि पररूपस्यत्वात् स्याद्वृद्ध्येकादेशस्य मात्रादीनर्थमात्रानयाऽऽतिवक्तव्यमप्रस्येतिव

कारेणाऽनहेदिविधानेवादकवापनार्थेतेनार्थेनेवादः पररूपमात्रेन इति मात्रेः पितेदेवयोमात्रोस्मी

त्रिवक्तव्यमितिभाष्योकेत्वमयथाऽस्यामाह.दम्पादइतिनारंभणीयमितिपंडिताः नमाद्युपागोऽस्मिन्।

येप्राऽन्नादीनामितिप्रमाण्योनपरभाष्यलनादीनामसाणिसेहृद्ययमितिवेदटः अटपोऽस्मतीसव धातो

वृद्धिमटः स्योरत कथमितिचेद्योगविभागः कर्तिव्यवेप्रटः एविहद्धिर्भवतितनः उपसर्गादतिवृद्धिर्भवति

नतोधातोविस्वभयोः शेषः अतो याष्याद्वकारयमात्रोनेस्यहमायाति प्रादीदिमात्रोपररूपमाशंकाकं।

परत्वं पूर्वेणानाट इति श्नेनैनैव सिद्धे ऽस्योमाङिति न वक्तव्यं भवतीति सद्योमाश्नो रुसितित्स्म मिति
वक्तव्ये ये मिस्माद्रो ह्रस्वद्विस्त्व इति मेव परत्वेन निषिद्धे सति वेध्य काभावाद्धृद्विर्वोमिव प्रत्ययदेशाद्रानण
इति वक्तव्ये श्लोकः अटश्चेति वकारस्योमाऽश्नोश्चेति वकारस्योमाङिति परत्वं पूर्वनिषेधार्थं वार्त्तिके ।
नास्त्रयणीये भवति सरश्चेतित्र भाष्यरीमात स्पाद इति वक्तव्य कार्येण परत्वं पूर्वार्येणासिद्धेऽस्यो
माङीति न कर्तव्यं धातुपकर्षेणाटेश्चस्यापकर्षेण नाम्ना श्रा रा न णा इति दीर्घोच्चारणमात्र वक्षप ।
के हृदिरीश्चेति वाधिना परत्वं प्राप्ते: न वाड्विधान सामर्थ्यान्न परत्वं प्रामावः श्लोकः अरान णा इति
वक्तव्य नाड इति गौरवान्न कर्तव्यमिमाद केचिन्न वास्त्वप्याप्यसिसलेरिमयापिसलिग्रहणेनैव सि
द्धे वाग्रहणमनर्थकं स्यात्तुग्रहणस्यार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं तेनास्वपो ह्रस्वनवहृष्वेपमेश्माद्दिसिद्धं
धातुपकर्षोऽहयार्थं चकारकरणे दीर्घोच्चारणमाद इति न कर्तव्यमेव एवंकारस्माद्दीर्घोच्चारस

सू. णमाधनपारस्पदीर्घो वा णामधनावयपकमेव व्यवस्थितविभाषयासिद्धः यद्यशब्दावयपवाद्गला।
२५ दैहृस्वपादांगतिरिमादिनिवृत्तत्वद्वाणपादस्याहोः हुकारोकारस्याप्यवयवस्मृह्रस्वतिहृदिः सिद्धेमा
29 वेत्याहुः नचाटजादीनामितिद्धस्त्रसिहलेते अभुनहृस्वाविमादेदीर्घोध्यमिति वाच्यम् केदेर्ष्यवहुले
दीर्घोहृयणेनतयथाप्रकृष्योनाहृस्वनिभाष्यसमाधानात् नवेण स्मार्तेद्धिः भोः स्णोयणितियणिनिषा।
सोरहोपप्रदिप्रायमासम्बिनिनसिद्धेदितिवाच्ये स्णलोवंतरगतः स्त्रागमेरट इतिहृहेनास्तिदोषः र
णोयणिसंबेरनेकाचस्मनशरिमयहृस्वः भ्रसेरहोपस्मयादिनितपरकरणात् पश्चायणलोपश्चोर
मामेनचागमेः पिवाणीदंगमितिमाध्यान्यागवयणलोपोमाभूतः स्मानुवचनमितिवाच्ये स्णस्तोरंत
रंगतस्वतिभाष्यमत् केः स्भूरितिसतककिर्दिष्टोवेयमनिसाः मधांगतात् स्यपादेशत्कोभ्याभासनिर्दे
शोऽदर्शस्मादितिभाष्येषनिनम ॥१॥ भूवादयोधातवः क्रियावाचिनः किंयाः पश्यति नवास्यपाशाहूस्य

लाक्षणिकत्वाद्यथा तत्संज्ञेति वाच्यम् शादिसूत्रलाक्षणिकानामपि ग्रहणमादीनां दृष्टान्तेनैन दिग्घेपेन
परिभाषायाः प्रवृत्तेः नकारस्यानुस्वारे पञ्चमो धुलि यातव्य शकारान्तः सकारस्य श्रुत्वात्स्वर्गोस्त्व वर्गेज
रमभिप्रक्रोके विनिमनोरमायविशाद्रुः वन्हेः यः प्रयाये पूर्वेपदः यात्र संज्ञामिति प्रत्त्वासवर्णे
दीनामसिद्धत्वेन प्रतिपदोक्तस्येवास्य भवेन लाक्षणिकपरिभाषयायाः पञ्चपतीमध्यदोषः इति शङ्कात्व
ग्रेयोस्मरणत्तः किंच कि पावाद्विनकिमिमस्य वाकरोति वा भवनीमेव प्रमध्याहरणस्य भवति वाशा।
शङ्कस्य पात्त्वेः पान्तरिति निषेधान्प्रातिपदिकत्वाभावे सुपोः लुगसमापदत्वाभावान्निगतिङ्. इति
निवर्तनेनस्मात् अर्थसमाधानेप्यर्थवत्सूत्रेः यान्तग्रहणस्य सामर्थ्येन वाकरोतीमादावदोषः नवा।
दलिमस्यापि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् नलोपः तिङ्. इतिमासेन वारणात् राजीया।
तीमादोषनदोषः प्रमासमानितिङ्. नतिवृपितेपस्यपदत्वेन निमित्तास्य रस्यलोपस्य मर्थ्यासामानिमादे

२. तनलोपेन श्रवणात्तस्यात्क्रमो लोपः स्मेवस्थगादिति पठिताः वस्तुतस्तु चाशाहेर्निपातसंज्ञाशास्त्रसाथ्या
तसंज्ञाया वाधिका भविष्यति पातसंज्ञा भविष्यतीमादौ चरितार्थं निपातसंज्ञा वाहप्रभृतिषु चरितार्था
३. वाशब्दस्य पचत्वा निपातसंज्ञैव पापरः न च काश्चावेमा कश्चरादेकेमत्र सवेउकालस्तत्रेव भाष्यप्रसिद्धा
त्वात श्रेमं गवेत भ्यादिषु वादिषु गणपाठे सत्वेनोभयोः संज्ञयोः समसेव गणोपस्थितत्वाद्वाहुल्येन वहि
रंगत्वान्निपातसंज्ञायाप्यवश्यमहत्वात् तेरिमच्यमहत्वात् तिग्रहणाभ्यावश्यकानिपातस्यापि समुच्चनि
पातग्रहणं च निपाते प्रतिपदोक्तस्य वस्येतिमनोरमादिग्रन्थकाराणां प्रातिपदिकसंज्ञाया निपातसंज्ञा
बाधिके वा विरोधात् निपातः प्रातिपदिकमिति विशेषवचनात् रामानिमादौ सुपलोपस्तु न स्यात् सम
नत्वेन लोपेन साक्षिद्धत्वात् इमममापतीमादौ दीर्घाभावेऽनेकोऽभावार्थत्वान्न स्यादिति अव्ययात्ग्रहणसामर्थ्या
देवपाग्रहस्तवाविवेचनं हम समसतो नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तावतापि मात्रालाघवादिति तत्र

मकारशकारयोस्सत्वम् ११ अतःपरस्मिन्सर्वविधौ शास्त्रशोक्तः. अत्र सूत्रे प्रयोगयोः स्थानिकार्यं न तु स्थे
२. स्थानित्वेनादेशप्रणाव स्थानिकार्यं स्तन्न लिलोपादेशेन न स्थानिवत्त्वं सिध्यति अत एव वचनं दूः पदान्तिर्दिष्टो मे
३१ ऽपवादनिषिद्धवीभवति माहित्यिथ्यर्यो निषेधः सार्थकः इति न्यूनं स्तद्रशास्त्रेरागमप्रयोगः परनिमित्तकत्वा
भावे विशेषः परनिमित्तत्वे न पदे पदप्यलोपनिमित्तत्वेन स्थानिनः यो आदेशस्याभावेन स्थानिवत्त्वाभावा
कथ्वनमाश्रिमतगुणारस्तद्के तन्त्रवीपरविहरं स्वस्तेनाकारस्यैव स्थाने न स्थानिवत्त्वस्य दर्शनात् इति पठि
ताः तथैव विरोधपरिहारः मान्नामवद्निनिमित्तकत्वान्न प्रयोगिकस्थानिनापदं प्रयोगमायोस्तोद्र स्था
निनेतिएवमेव वहि प्रयोगास्तामानातिर्भवति नामस्थानिवोध्य एतत्वादि सम्बन्धस्थानिवत्वेनऽपाताव स्थानिस
माच दूः परनिर्दिष्टेत्रेनिवचनेनाविशमाप्त्वेद्वीवरमाहोचविनार्थमनः सत्रेपवाद स्थानिकार्यस्यके स-
वेष्टसिद्धिरिक्रम् नन्नदिपरे नाचवावयहूणाद्यादेशाभावेनादोषात् अत एव महनमावष्टेमार
पतीतिहसैक्रतायां न स्थानिवज्ञाव इति दिक् ११ ॥ इत्युत्तरसर्वपदावलीसमाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥ ३१

व्याकरण

पूर्वपक्षावली